

KAZIMIERZ MICHAŁOWSKI

Członek rzeczywisty Polskiej Akademii Nauk

POLSKA EKSPEDYCJA ARCHEOLOGICZNA W NUBII

styczeń—luty 1958 r.

WSTĘP

Jak wiadomo, zagadnienie badań archeologicznych Nubii zajmuje dziś czołowe miejsce w naukach historycznych.

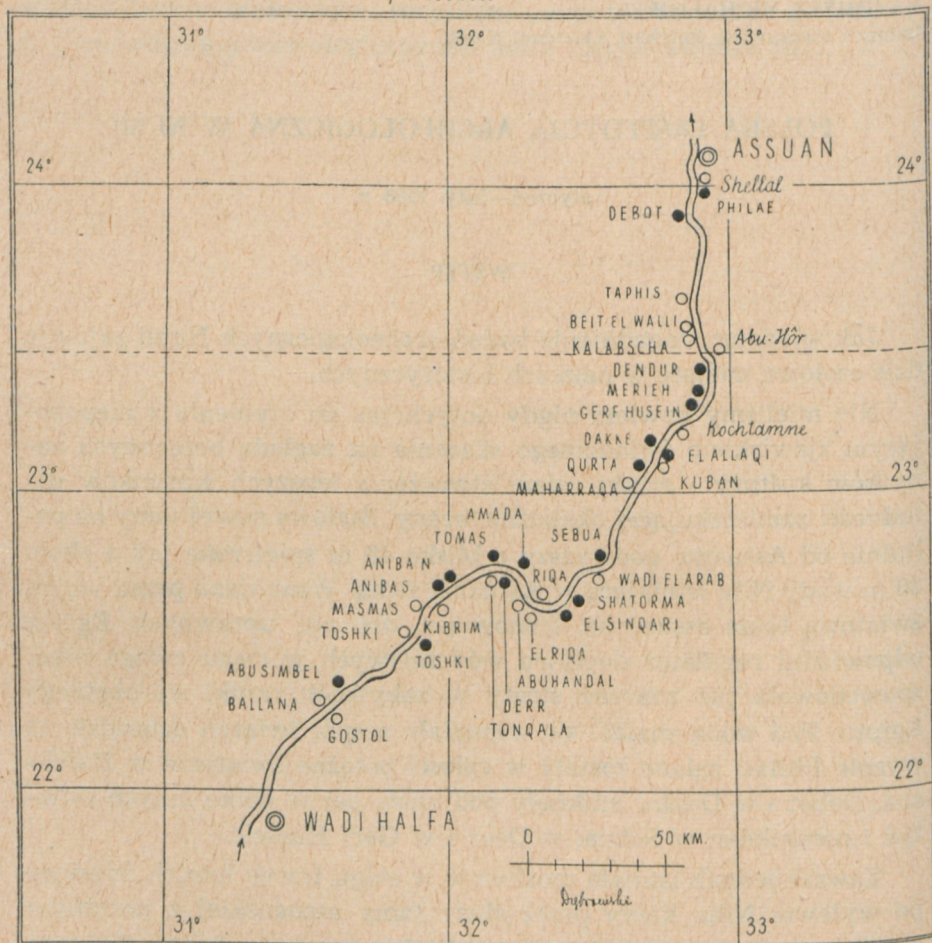
Nie mieliśmy bowiem nigdy dotychczas do czynienia z niepokojącym zjawiskiem świadomego skazania na zagładę bezcennych zabytków kultury i sztuki celem stworzenia lepszych warunków dla ludności zamieszkującej okoliczne tereny. Budowa nowej tamy na południe od Assuanu podwyższy o blisko 40 m spiętrzone już o około 30 m wody Nilu istniejącą w Assuanie tamę. Wzniesiona przed wojną światową tama assuańska, stanowiąca dla pól uprawnych Egiptu odpowiedni regulator dopływu wód nilowych w ciągu całego roku, spowodowała już znaczne straty w zabytkach sztuki starożytnego Egiptu. Pod wodą znalazł się wspaniały zespół świątyń egipskich na wyspie Philae, zalane zostały w całości potężne świątynie w Kalabsha, Debot i w Dakka, zniknęły pod wodą partie dolne innych świątyń i pomników: w Sebua, w Deer i w Gerf Hussein.

Zawsze jednak istniała możliwość w ciągu trzech letnich miesięcy po wylewie Nilu, kiedy przez śluzy tamy assuańskiej z potężnym szumem wody tej życiodajnej rzeki wlewały się w dolinę Górnego Egiptu, dotarcia do świątyń nubijskich wyłaniających się na ten okres z zalewu. W ciągu całego zaś roku część zabytków leżących na wyżej położonych terenach pozostawała stale dostępne.

Do nich, obok świątyni w Amada, fortecy w Kasr Ibrim i w Tomas, należą przede wszystkim dwie słynne świątynie wykute w skale na polecenie Ramzesa II w Abu Simbel.

Ale dziś i tym zabytkom grozi zagłada. Nowa tama, przewidziana jako stały olbrzymi zbiornik wód nilowych, stworzy jezioro o długości przeszło 500 km i szerokości od 5 do 10 km na obszarze od pierwszej do trzeciej katarakty. Jezioro to o niezmiennym zwierciadle

MAPA DOLNEJ NUBII, 1/100.000.

● MIEJSCOWOŚCI BADANE PRZEZ MISJĘ

1. Mapa Nubii

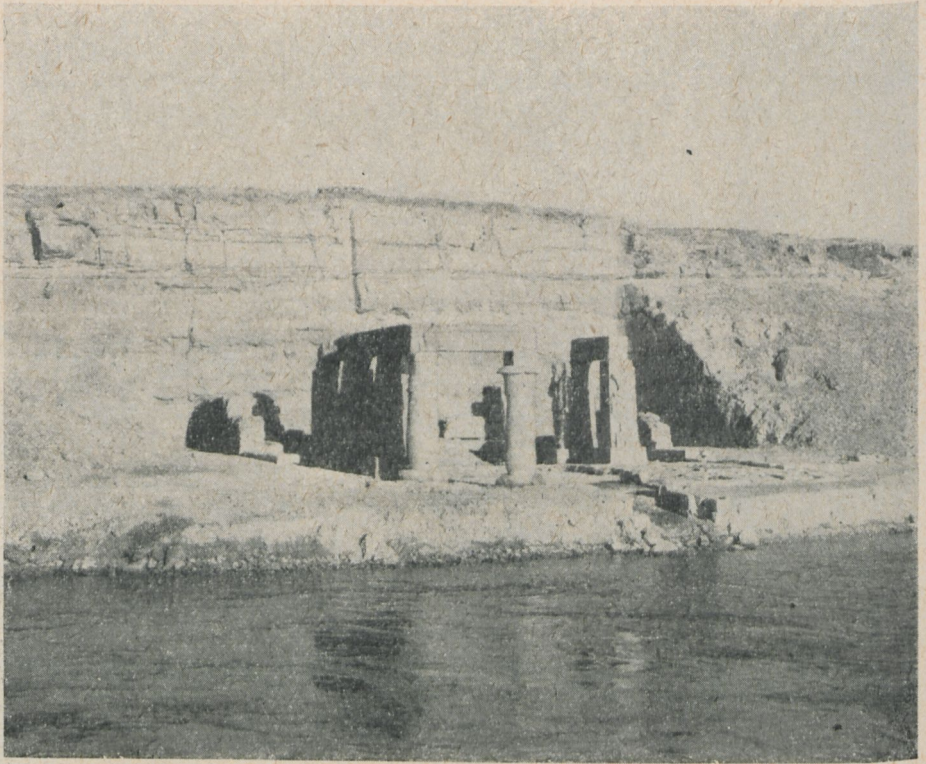
wód głębokości około 70 m w głównym nurcie, wchłonie wszystkie zamieszkane w starożytności i dzisiaj obszary tzw. Dolnej Nubii egipskiej w głąb Sudanu.

2. Pylony świątyni na wyspie Philae 2.I.1958

Rzecz zrozumiała, że zanim to może nastąpić, pozostaje jeszcze kilka lat czasu na to, aby zabezpieczyć i ewentualnie ocalić to, co tylko będzie technicznie możliwe z istniejących w Nubii starożytnych zabytków sztuki i architektury. W ciągu tego okresu należy też przeprowadzić szczegółowe badania archeologiczne na całym tym obszarze, odkopać wszystkie nieprzebadane dotychczas nekropole i ruiny starożytnych osiedli, zebrać kompletną dokumentację naukową rysunków skalnych, którymi od czasów neolitycznych ozdabiał człowiek potężny złom skał nubijskiego gęblu.

Olbrzymie to zadanie, ciężące na barkach egipskich archeologów, spowodowało z ich strony apel do uczonych całego świata, którzy pro-

3. Widok ogólny świątyni w Gerf Hussein od strony Nilu

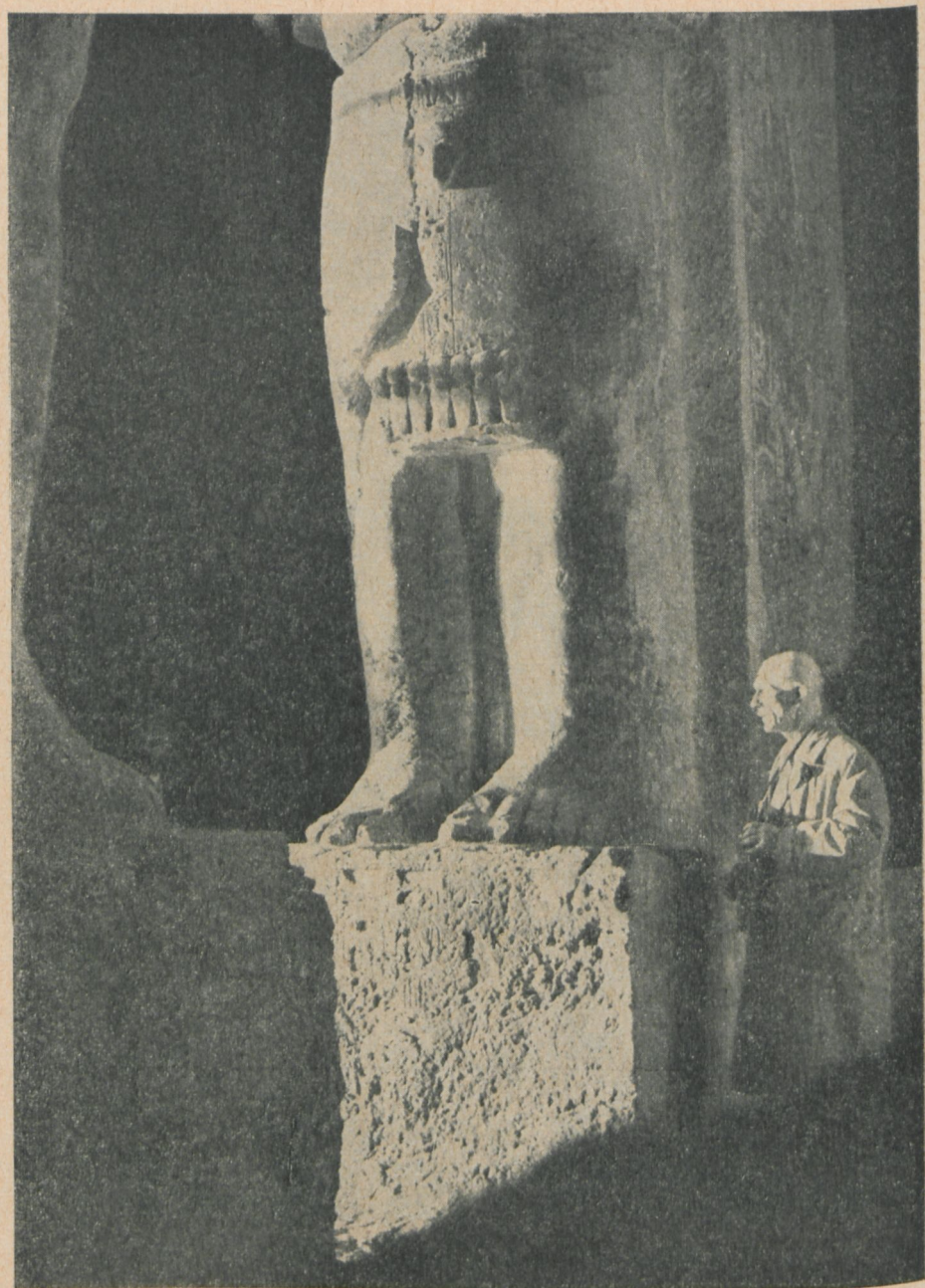
wadzili badania archeologiczne w Egipcie, aby włączyli się oni do tej akcji posiadającej wielkie znaczenie dla całej ludzkości i dla nauki światowej. Pierwsi na apel ten odpowiedzieli Polacy. Po nich zgłosili się Niemcy, na trzecim miejscu Włosi.

Przebywająca w Aleksandrii Polska Misja Archeologiczna pod kierownictwem prof. dra Kazimierza Michałowskiego została zaproszona przez Rząd Egipski do przystąpienia do ogólnej akcji wykopaliskowej w Nubii ¹.

¹ Skład ekspedycji przedstawiał się następująco: kierownik prof. dr Kazimierz Michałowski, członkowie: mgr Tadeusz Andrzejewski, mgr inż. arch. Leszek Dąbrowski, mgr Barbara Gąssowska, mgr Albertyna Szczudłowska.

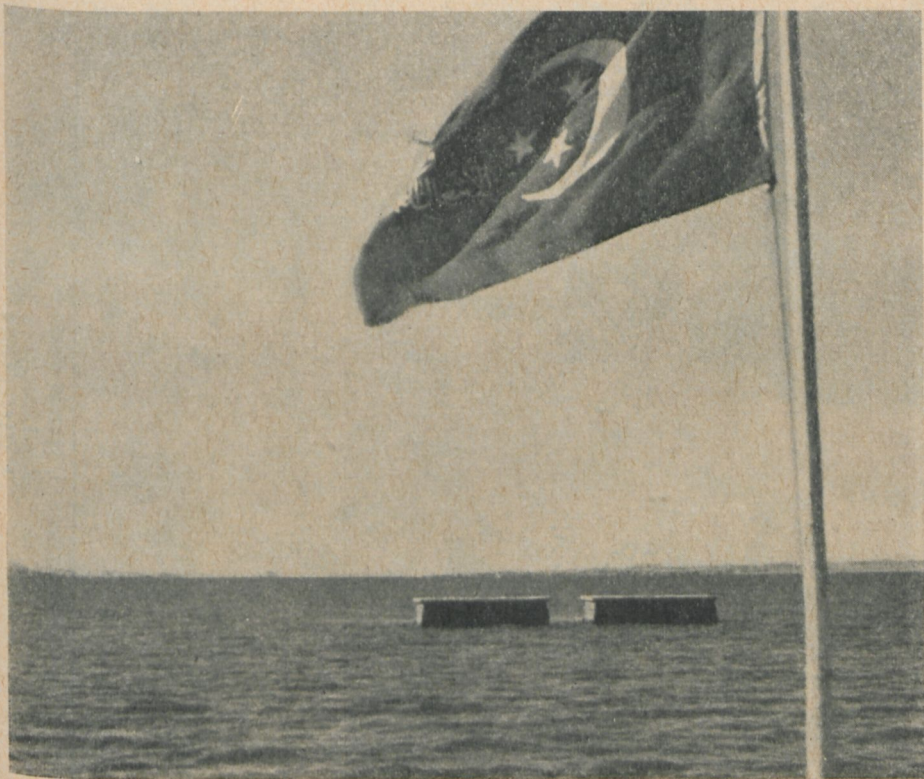

4. Kolumnada podwórza świątyni w Gerf Hussein

5. Fragment kolosa wykutego w skale w świątyni w Gerf Hussein

Członkowie Misji zebrali w bibliotekach w Kairze i w Aleksandrii teoretyczną dokumentację, dotyczącą archeologicznych stanowisk w Nubii, pozostawionych w liczbie 17-tu przez egipski *Service des Antiquités* cudzoziemskim misjom do eksploracji. (Por. Plan 1). W szczególności wykorzystano opracowanie Weigalla², które — jakkolwiek przestarzałe — stanowi do chwili obecnej najlepsze synte-

6. Pylony świątyni w Dakke 30.I.1958

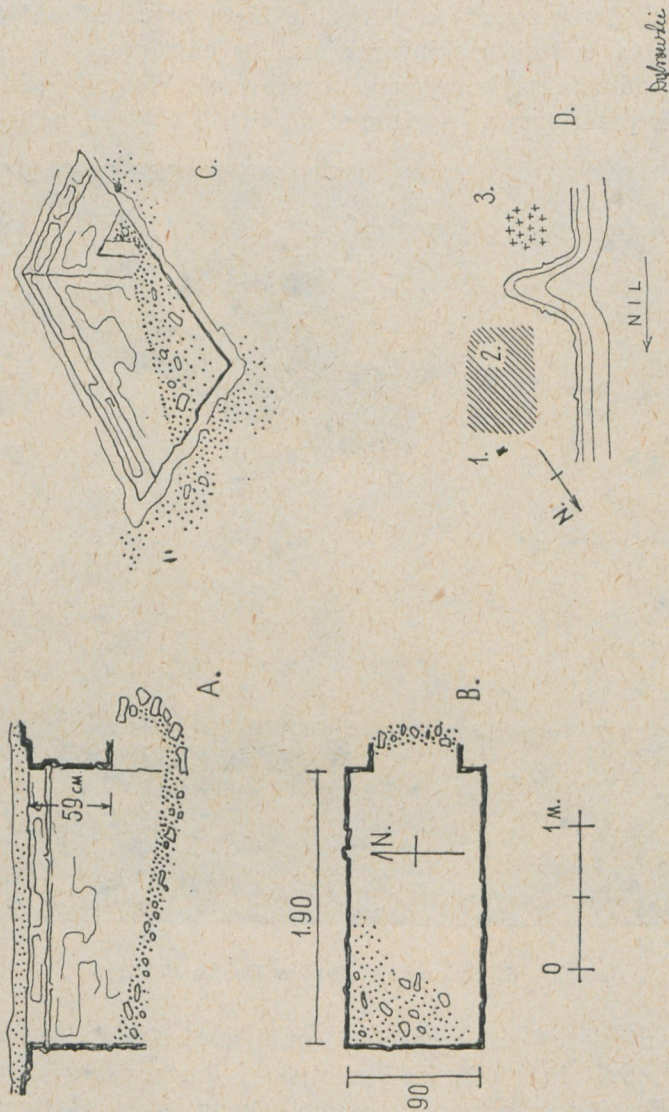
tyczne ujęcie całości archeologii nubijskiej. Opierając się następnie na opracowaniu bibliografii nubijskiej Porter-Moss³ wykorzystano materiały dotyczące miejscowości Qurta, która została wstępnie typowana do przeprowadzenia bardziej szczegółowego rozpoznania na

² A. Weigall, *A Report on the Antiquities of Lower Nubia...* Oxford 1907; tenże, *A Guide to the Antiquities of Upper Egypt, from Abydos to the Sudan Frontier*, New York 1910.

³ Porter-Moss VII 50 (1951).

II.

ALLAŃI / NUBIA/, PODZIEMNY GRÓB I SZKIC SYTUACYJNY

A. PRZEKRÓJ PODZIEMNY
 B. RZUT POZIOMY
 C. WIDOK Z GÓRY

D. SZKIC SYTUACYJNY: 1. PODZIEMNY GRÓB
 2. WIEŚ ALLAŃI
 3. ZESPÓŁ GRÓBÓW

7. AllaŃi. Podziemny grób wykuty w skale; A. Przekrój podłużny, B. rzut poziomy, C. widok z góry, D. szkic sytuacyjny

8. Starożytne Kamieniołomy w Allaqi

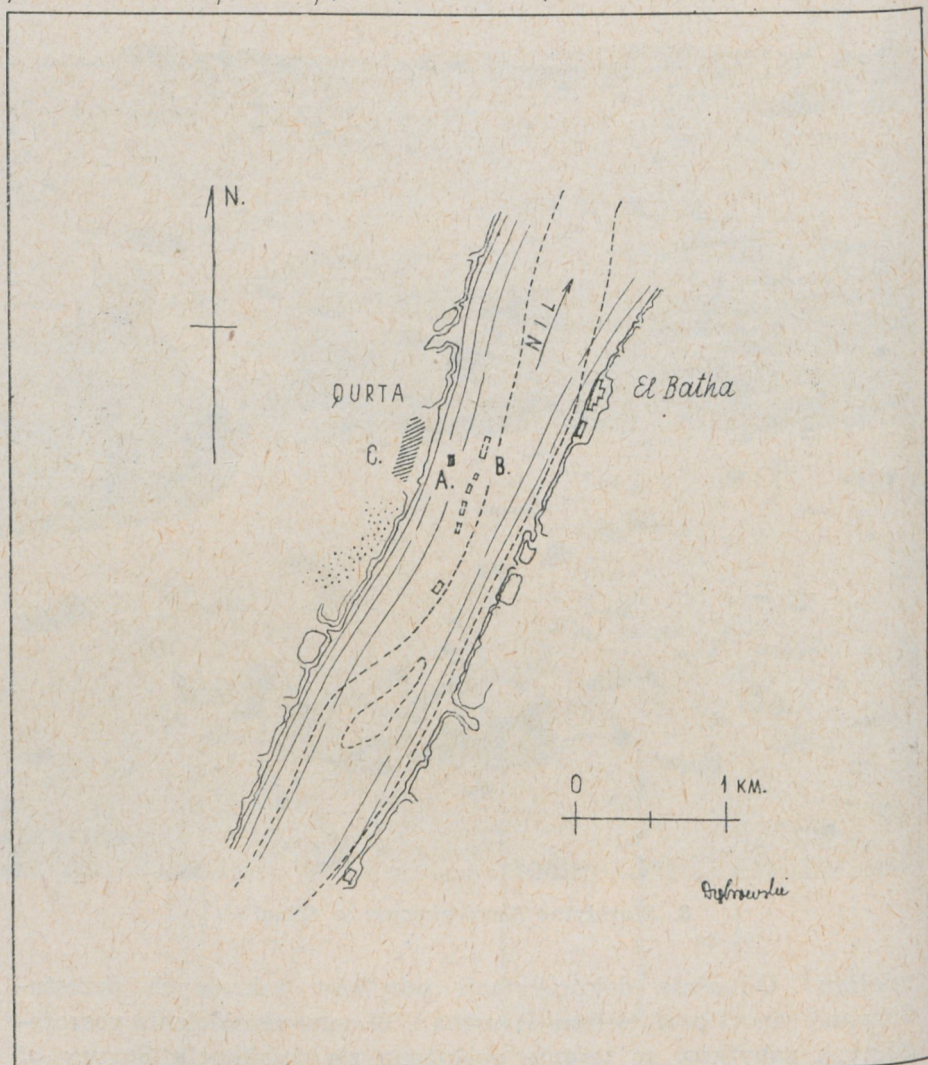
miejsu⁴. Odnosnie dokumentacji zabytków sakralnych przestudiowano raport prof. Selima Hassana⁵. W celu odnalezienia poszczególnych zabytków w terenie posłużono się publikacją *Survey of*

⁴ Burckhardt, *Travels in Nubia*, s. 103; LD. Text, V. s. 76—77; Weigall, *Report*, s. 92; Gau, *Antiquités de la Nubie*, pl. 39; graffiti demotyczne: Griffith Dodecaschvenus, dalsze opracowania w manuskryptach w tekach *Service des Antiquités* cytowane u Porter-Moss, o. c.

⁵ Selim Hassan, *Report on the Monuments of Nubia likely to be submerged by Sudd-el-Ali Water*, Cairo 1955.

QURTA /NUBIA/, PLAN SYTUACYJNY, 1/25.000, SERV. DEP., PL 169, 1942.

IV.

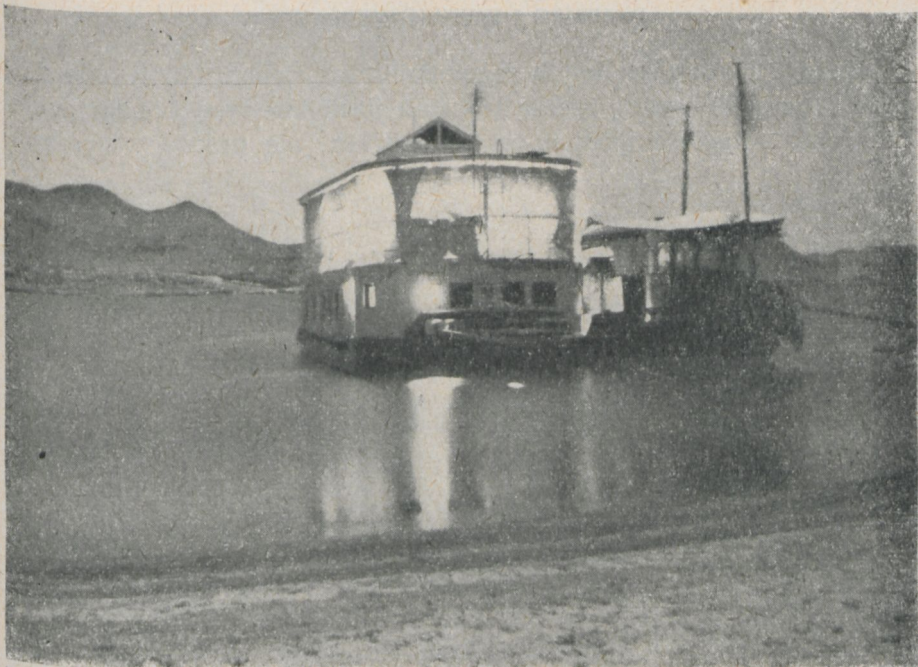
- A ZATOPIONA ŚWIĄTYNIA
 B ZATOPIONA WIOSKA QURTA
 C PRZENIESIONA WIOSKA QURTA

----- DAWNY BRZEG NILU

9. Qurta. Plan sytuacyjny 1 : 25.000; A. Zatopiona świątynia, B. Zatopiona wioska Qurta, C. Przeniesiona wioska Qurta.

Egypt⁶. Wstępne szkice i plany wykonał mgr inż. arch. Leszek Dąbrowski.

Ekspedycja otrzymała formalne upoważnienie do przeprowadzenia badań na terenie Nubii w dniu 26 stycznia 1958 r. w piśmie nr 25/4/58 skierowanym przez dyrekcję *Service des Antiquités* na ręce kierownika Misji prof. dra Kazimierza Michałowskiego. Upoważnienie to dotyczyło dokonania „prospection du terrain” na obszarze całej egipskiej Nubii, to jest od Shellal do Wadi Halfa, w celu wybrania terenu do rozpoczęcia tam polskich wykopalisk. Należy przy tym podkreślić, że Polska Misja otrzymała od dyrekcji *Service*

10. Dahabija misji w nocy przy świątyni w Sebua

des Antiquités pierwszeństwo w wyborze odpowiedniego terenu przed Niemieckim Instytutem Archeologicznym w Kairze i Misją Włoską.

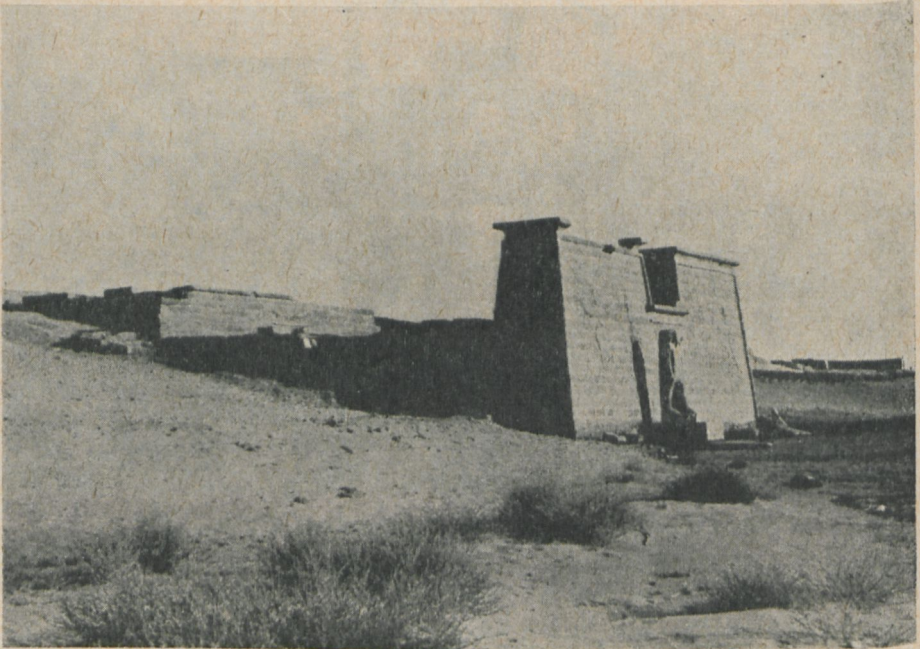
Główny cel ekspedycji polegał na zbadaniu kilkunastu terenów

⁶ W szczególności dużą usługę oddała publikacja W. B. Emery, L. P. Kirwan, *The Excavation and Survey between Wadi Es-Sebua and Adindan, 1929—1931 (Service des Antiquités de l’Egypte, Mission Archeologique de Nubie, 1929—1934)* Cairo 1935.

archeologicznych, które egipski Urząd Archeologiczny zamierza powierzyć zagranicznym misjom do naukowej eksploracji. Obok tego zadania, bardziej szczegółowego, chodziło również o ustalenie warunków technicznych współpracy archeologów polskich w zabezpieczeniu zabytkowego mienia w Nubii w wypadku udziału Muzeum Narodowego w Warszawie w wydobywaniu i transporcie zabytków, które mogłyby się nadawać do ekspozycji muzealnej. Ten zakres badań dotyczył przede wszystkim zabytków architektury monumentalnej: wielkich świątyń wykutych częściowo w skale.

PRZEBIEG I WYNIKI WYPRAWY

Każdy, komu nie obce są zagadnienia archeologii Nubii, wie dobrze o tym, jak ważną rzeczą w ustaleniach terenowych odgrywają nie tylko odległości podane w kilometrach, ale przede wszystkim

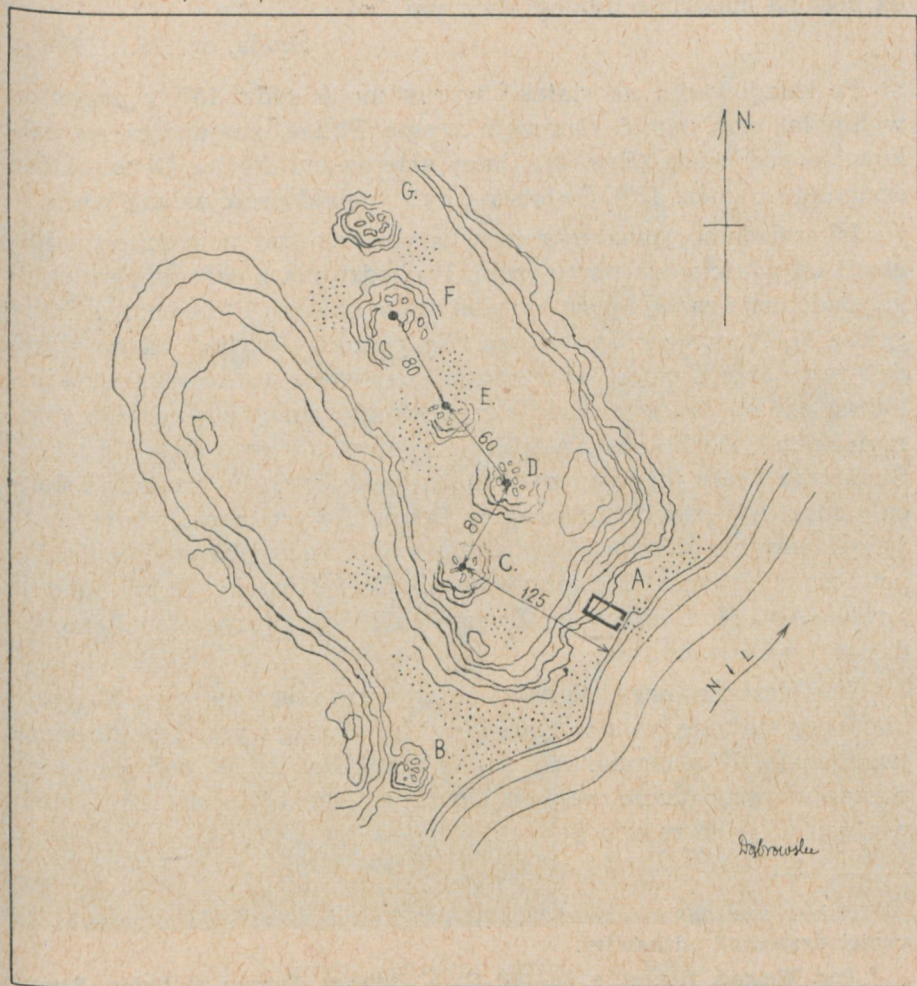

11. Świątynia w Sebu

czas przebytej drogi statkiem nilowym pomiędzy poszczególnymi miejscowościami. Głównym i niemal jedynym szlakiem komunikacyjnym w Nubii jest Nil i w szczególności w okresie zimy poszczególne zespoły zabytków dostępne są tylko od strony rzeki. Dlatego

SEBUA /NUBIA/. SZKIC SYTUACYJNY

III

- A - ŚWIĄTYNIA SKALNA
 B - FRAGMENT POSAGU SETAUI
 C, D. ZESPOŁY GROBÓW
 E, F, G. DALSZE REJONY NEKROPOLI

12. Sebua. Szkic sytuacyjny; A. Świątynia skalna, B. Fragment posagu Setaui, C, D. Zespoły grobów, E, F, G. Dalsze rejony nekropoli

w ciągu całej wyprawy odnotowywaliśmy skrupulatnie czas odjazdu i przybycia do poszczególnych punktów.

Wydaje się więc rzeczą właściwą zachować w opracowaniu wyników ekspedycji formę dziennika podróży, jakkolwiek jest to dzien-

nik uzupełniony w znacznej mierze studiami przeprowadzonymi ex post na materiale bibliograficznym.

Środa, dn. 29.I. 1958 r.

Po załadowaniu na statek⁷ wyruszono o godz. 15³⁰ z przystani w Shellal przy tamie. Ominięto wyspę Philae, znajdującą się całkowicie pod wodą (Rys. 2). Dalej skierowano się na Debot, które osiągnięto o godz. 15⁰⁰. Świątynia była niewidoczna, zalana wodą.

Jak wiadomo, świątynia poświęcona Izis stoi w niedużej odległości od właściwego nurtu rzeki. Pochodzi ona z okresu meroickiego. Ozdobiona została później reliefami w czasach Ptolemeusza Euergetesa II, Augusta i Tyberiusza. Na północny zachód od świątyni, dziś również pod wodą, odkryto małe grobowce kute w skale, na południe zaś od świątyni zanotowano ubogie cmentarzysko z czasów rzymskich⁸. Do Bab el Kalabsha przybyto między godz. 17³⁰ i 17⁴⁵. Świątynia i cały jej rejon znajduje się pod wodą. Po zachodzie słońca o godz. 18³⁰ przybyto do rejonu Dendur. Wystające z wody szczyty pylonów i części portyków postanowiono sfotografować w drodze powrotnej. O godz. 21³⁰ przybyto do Gerf Hussein. Rejon Merieh i rejon Abu Hor, leżący na Zwrotniku Raka, zdecydowano przebadać w drodze powrotnej.

Na wieczornej naradzie ustalono program pracy na dzień 30 stycznia: o świcie świątynia w Gerf Hussein, w ciągu przedpołudnia rejan Qersha, Kosthamna, Allaqi, Kuban i Dakke. W południe i po południu przebadanie rejonu Qurta z ewentualnym przejazdem w ciągu nocy do rejonu Sebua⁹.

⁷ Dzięki staraniom Ambasady PRL w Kairze ekspedycja otrzymała do swojej dyspozycji „dahabije”.

⁸ Por. Weigall, *Report*, s. 50—59; G. A. Reisner, *Survey of Nubia, Report for 1907—1908*, vol. I, Cairo 1908, s. 169; Roeder, *Debot bis Bab Kalabsche*, s. 1—100 pl. 130—134; tamże starsza literatura przedmiotu; wspomina o niej zarówno Champollion, *Not. Descr.* I, s. 155—158, jak i Rosellini, *Mon. del Culto*, tekst, s. 96—101; Porter-Moss o. c. podaje przy Debot dużą literaturę, w której przeważają opracowania w manuskryptach, np. Bononi, Saint (Ferriol, Bankes, Linant de Bellefonds, Berny, Wilkinson, Nestor d'Hôte, w tekstach *Service des Antiquités* w Kairze, Ilustr.: Murray, *Egyptian Temples*, pl. 4 XLVIII (2).

⁹ Fotografie dn. 29.I; prof. K. Michałowski (zdjęcia kolorowe); 1. Assuan, 2. Obelisk w Shellal (6 zdjęć), 2. Bab el Kalasbsha (4 zdjęcia); mgr inż. 1. Kamieniomy w Shellal (6 zdjęć), 2. Bab el Kalabsha (4 zdjęcia); mgr inż. arch. L. Dąbrowski: 1. Obelisk w Shellal (3 zdjęcia), 2. Układ skał na południe od tamy assuańskiej (3 zdjęcia).

13. Fragment podwórza świątyni w Seba

Czwartek, dn. 30 stycznia 1958 r.

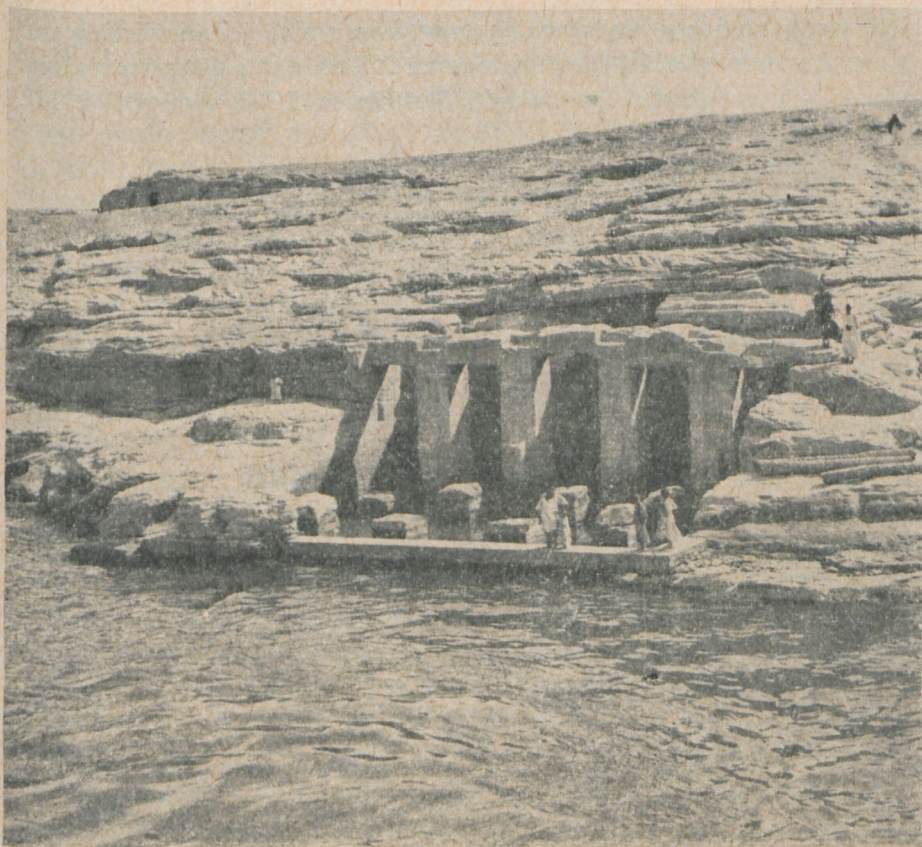
Od godz. 6⁰⁰ do 7⁰⁰ przebadano świątynię skalną Ptaha z czasów Ramzesa II zbudowaną przez Setai, wicekróla Nubii (Gerf Hussein, brzeg zachodni, dawne Tuzis, Per-Ptah). Świątynia należy niewątpliwie do najbardziej malowniczych zabytków przeszłości. Wykuta w połowie w skale na zachodnim brzegu Nilu posiada kolumnadę podwórca ozdobioną kolosalnymi posągami Ramzesa II. Piękny ten zabytek należałoby choć w części ocalić dla ekspozycji muzealnej (por. Ryc. 3, 4, 5).

14. Wnętrze świątyni w Amada

O godz 7³⁰ odpłynięto na tereny wschodniego brzegu Nilu. W drodze o godz. 9⁰⁰—9¹⁰ przepłynięto obok świątyni w Kakke oraz sfotografowano szczyty pylonów wystające z wody (Ryc. 6)¹⁰. Świą-

¹⁰ Por. Weigall, *Report*, s. 85 n; Firth, A. S. N. *Report 1901—1903*, s. 162, pl. 1; Monneret de Villard, *La Nubie medioevale* I, s. 63. Nekropolia posiada charakter typu *pan-graves*. Weigall sygnalizuje również ślady zachowanego cmentarzyska z okresu ptolemejsko-rzymskiego, a Monneret de Villard wspomina o grobach koptyjskich.

15. Świątynia w Derr

tynia ta położona była na zachodnim brzegu Nilu w odległości 20 km od Gerf Hussein, jako główne sanktuarium starożytnego rejonu Pa-Selk (skorpion). Obszar nekropoli w Dakke, znajdujący się o 1,5 km na północ od świątyni, nie wchodził do planu naszych badań, podobnie jak i kôm z ruinami miasta zalany obecnie wodą.

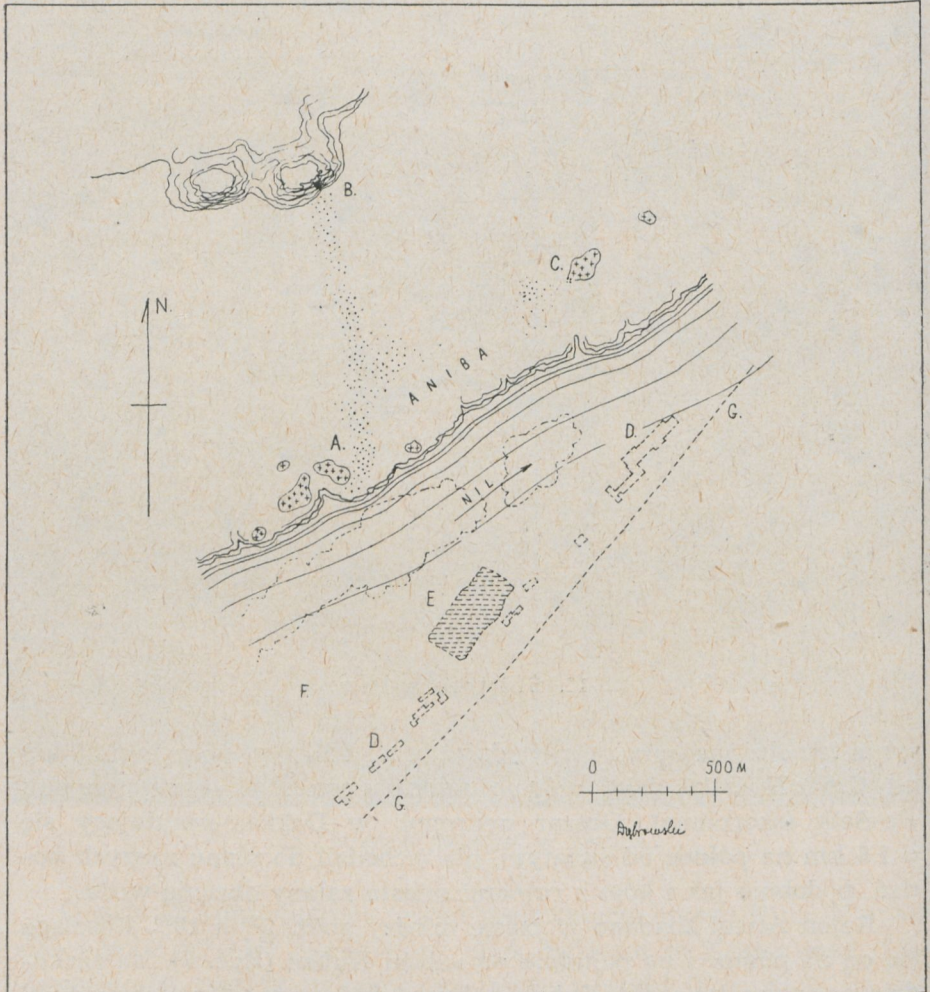
Rejon Allaqi zbadano w czasie między godz. 9²⁰ a 10²⁰. Rozciąga się on na północ i na południe od wioski Kuban (Ryc. 7). Na zachodzie antyczna twierdza Kuban pokryta dziś wodą. Wzniesiona była ona przez Sezostrisa I i następnie przebudowana¹¹. Obok twierdzy

¹¹ Por. Emery-Kirwan, o.c., s. 26 i nn.; Emery, *Preliminary Report*, ASA, XXXI, s. 70 i nn. Borchardt, *Alt-Ägyptischen Festungen*, s. 13 ryc. 5; plan twierdzy: Tresson, BIFAO XXVII, s. 32; por. szereg opracowań w manuskryptach w tekach *Service des Antiquités* cytowanych u Porte-Moss, o.c.

pod wodą znalazły się również trzy świątynie; jedna zbudowana przez Amenemheta III i odnowiona za XVIII dyn., druga mniejsza, wzniesiona w okresie panowania Tutmosisa III i Amenofisa III,

ANIBA / PÓŁNOC / NUBIA, PLAN SYTUACYJNY, SK 1/11364

V.

- A. NEKROPOLA
- B. GRÓB PE-EN-NE
- C. NEKROPOLA
- D. DAWNA WIEŚ ANIBA

- E. ZATOPIONE RUINY MIASTA
- F. ZALANE NADBRZEŻE
- G. DAWNY BRZEŃ NILU

16. Aniba Północna, plan sytuacyjny; A. Nekropola, B. Grób P-en-Ne, C. Nekropola, D. Dawna wieś Aniba, E. Zatopione ruiny miasta.

trzecia wzniesiona przez Ramzesa II¹². Na południe i północ od tego zespołu, na pustyni wzdłuż brzegów rozlanych wód Nilu znajduje się nekropola obejmujące groby kute w skalnej powierzchni miękkiego piaskowca, w postaci nieregularnych komór zbliżonych formą do grot. Kilka z tych grobów odkrytych i ponownie zasypanych widocznych jest na południu wioski.

W północnej części nekropoli zwraca uwagę grób kuty starannie w różowym piaskowcu, częściowo uzupełniony blokami tego kamienia (Ryc. 7a-c). Grób ten ma kształt prostokątnego szybu. Wejście znajduje się we wschodnim krótszym boku prostokąta. Być może, iż mamy tu do czynienia ze wzmiankowanym przez Weigella¹³ cmentarzyskiem (*shaft-tombs*) Średniego Państwa znajdującym się w niewielkiej odległości na południowy wschód od Kuban. Odpowiadałoby to położeniu geograficznemu przebadanego przez nas grobu. O sto metrów bardziej na południe natrafiliśmy na groby, w których widoczne są resztki konstrukcji z cegły niewypalanej. Wygląda na to, że były prowadzone tutaj chaotyczne wykopaliska typu rabunkowego. Na wybrzeżu znajduje się wiele ułamków grubej ceramiki rzymskiej i koptyjskiej. Najprawdopodobniej teren ten odpowiada nekropoli z okresu koptyjskiego, rozkopywanej przez Firtha¹⁴, a wzmiankowanej również przez Monneret de Villard¹⁵. Sygnalizowana przez Weigalla¹⁶ nekropola typu *pan-graves*, na której prowadził wykopaliska Garstang, musi leżeć na płn., bliżej miejscowości Kuban.

Południową część Allaqi osiągnięto o godz. 10⁴⁰. Rozpoznano teren na obszarze 1 km wzdłuż brzegu oraz 200 m w głąb łądu. Nad brzegiem rzeki stwierdzono resztki starożytnych kamieniołomów piaskowca, na co wskazywał szereg małych okrągłych otworów do odłupywania płyt. Na całej przestrzeni rozsiane były nieliczne skorupy grubej malowanej ceramiki rzymskiej (koniec II w.n.e.) (Ryc. 8).

Teren Allaqi opuszczono o godz. 11⁴⁵, przepływając na zachodni brzeg rejonu Qurta¹⁷. Pierwsze rozpoznanie terenu nastąpiło w części południowej na granicy rejonu Maharraqa. Znajduje się tu zatopiona w chwili obecnej świątynia, położona dawniej na obszarze

¹² Por. Firth, o. c., s. 238, pl. 6; Borchardt, *Beitrage zur ägyptischen Bau-forschung* 2, 1938, tabl. 22.

¹³ Por. Weigall, *Report*, s. 91.

¹⁴ Por. Firth, o. c., s. 112—117, 125.

¹⁵ Por. Monneret de Villard, o. c. I, s. 64.

¹⁶ Por. Weigall, *Report*, s. 95.

¹⁷ Por. Weigall, *Report*, s. 92.

17. Grób skalny „Meri“ w Aniba

wioski Ofeduineh, należącej dziś do obszaru Qurta. (Por. Ryc. 9). Na brzegu nie znaleziono śladu *kômu* ani nekropoli (błędna wskazówka *gafira*). Następnie ekspedycja udała się w północny rejon Qurta, mniej więcej na wysokość niskich szczątków dawnej świątyni Izdy z czasów rzymskich wzniesionej na miejscu świątyni z okresu Nowego Państwa. W obrębie wioski stwierdzono miejsce nekropoli, która została przekopana w 1933 roku przez Emery'ego¹⁸. Zaobserwowano ślady rozłożonej cegły lub warstw mułu budowlanego. Na wybrzeżu, wśród domów prywatnych znaleziono ułamek

¹⁸ Por. A. Emery, o. c., jak wyżej.

atyckiego naczynia czarno pokostowanego, z pierwszej połowy IV w. p.n.e. będącego prawdopodobnie fragmentem pyksisu. Ustalono, że sygnalizowany w starszej literaturze *kôm*, określający miejsce starożytnego miasta, znajduje się dziś pod wodą.

Rejon Qurta opuszczono o godz. 15⁰⁰ kierując się do Sebuja, gdzie wylądowano o godz. 18³⁰, tj. w godzinę po zachodzie słońca. Zatrzymano się około 50 m na płd.-zach. od świątyni (Ryc. 10). Poświęcona była ona przez Ramzesa II, Ammonowi i Re-Herachte. W okresie prac archeologiczno-dokumentacyjnych związanych z budową pierwszej tamy w Assuanie przeprowadzono in situ rekonstrukcję tego zabytku z zachowanych na miejscu elementów. Stanowi ona dzisiaj jeden z najbardziej efektownych pomników architektury sakralnej Dolnej Nubii (Ryc. 11)¹⁹. Miasto starożytne założone za XIX dyn. znajdowało się na wschód od świątyni i zalane jest obecnie wodą. Przy świetle księżyca od godz. 18⁴⁵ do 19⁴⁵ dokonano pierwszego rozpoznania terenu świątyni i nekropoli. Woda w świątyni dochodzi obecnie do podstawy kolosów Ramzesa II, z których jeden stoi in situ, drugi złamany powyżej kolan leży przykryty częściowo wodą. Z miejscowym gafirem dokonano pierwszego rozeznania nekropoli pustynnej, która rozciąga się na północ od świątyni, na obszarze około 1 km². Część nekropoli znajdująca się na wzgórzu została przekopana przez Emery'ego²⁰. Również płd.-zach. część nekropoli, gdzie znajduje się in situ fragment dolnej części posągu Setau (gubernator Nubii za Ramzesa II), została zbadana przez Emery'ego²¹. Natomiast płn.-wsch. część nekropoli położona najdalej od świątyni nie była, jak twierdzi gafir, dotychczas przedmiotem badań. Ostatnio teren ten zwiedził prof. Selim Hassan. Cała ta nekropola posiada charakter dołów kutyh w skałach, tzw. *pan-graves*²².

Postanowiono o godz. 6⁰⁰ rano dokonać dalszej prospekcji terenu i odfotografować świątynię.

Na naradzie wieczornej zaprojektowano następujący program prac na dzień 31 stycznia: do godz. 7³⁰ — Sebuja, następnie w ciągu przedpołudnia rozpoznanie terenów leżących na prawym brzegu Nilu: Wadi el Arab, Shatorma, Singari. Abu Handal, zwiedzenie

¹⁹ Por. Gauthier, *Le Temple de Ouadi es-Sebuja*; Weigall, *Report*, s. 97 i nn.

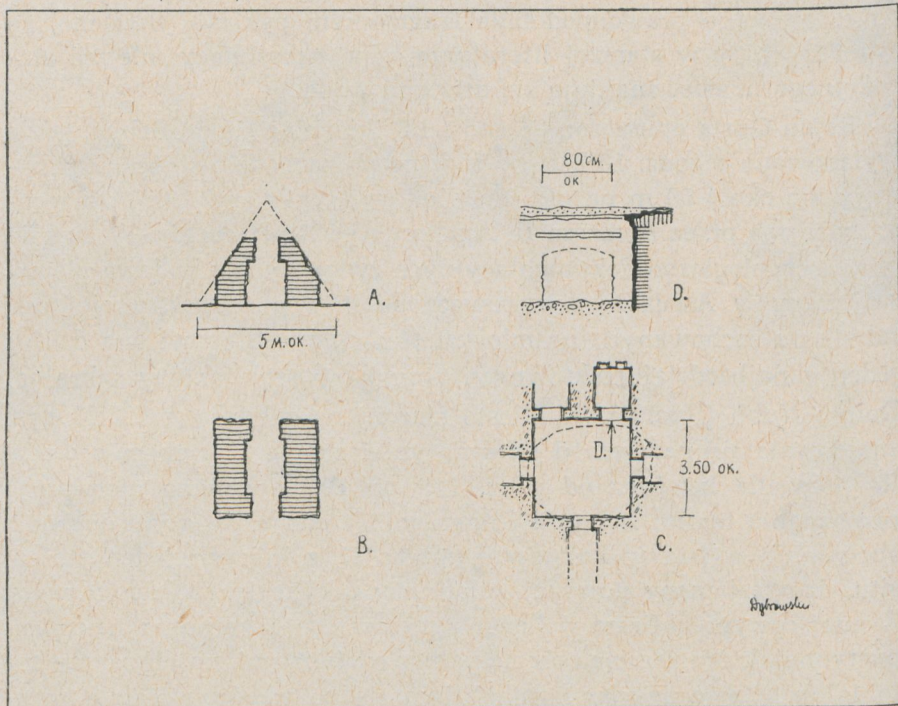
²⁰ Por. Emery-Kirwan, o. c., s. 70 in., 152 i n.

²¹ Emery, o. c., s. 71, 149, 150, 532; por. również Firth, o. c. tabl. 14a a. 233 i 235—237, tabl. XIV.

²² Por. Weigall, *Report*, s. 24.

ANIBA / PÓŁNOC/, NUBIA, SZKICE DWÓCH GROBÓW

VI.

A WIDOK PIRAMIDY Z CEGŁY SUSZONEJ

B. RZUT POZIOMY " " "

C. PLAN PODZIEMNEGO GROBU SKALNEGO

D. FRAGMENT " " "

18. Aniba Północna, szkic dwóch grobów; A. Widok piramidy z cegły suszonej, B. Rzut poziomy piramidy z cegły suszonej.

świątyni w Amada, ewentualnie w Derr, prospekcja w rejonie Tomas-Afya i postój nocny w Aniba.

Drugi wariant programu dnia: wyjazd z Sebuja 7³⁰ rano, przybycie bez zatrzymania, odcinka drogi Sebuja — Abu Simbel, którego przebadanie pozostałoby więc na drogę powrotną ²³.

²³ Fotografie, dnia 30.I; świątynia w Gerf-Hussein prof. K. Michałowski (zdjęcia kolorowe): 5 zdjęć (dwa ujęcia wnętrza świątyni oraz trzy zdjęcia portyku przed świątynią); mgr T. Andrzejewski: 7 zdjęć (ujęcia wnętrza i fasady świątyni), mgr inż. arch. L. Dąbrowski: 7 zdjęć (trzy zdjęcia wnętrza i cztery ujęcia zewnętrzne). Świątynia w Dakke: prof. K. Michałowski (zdjęcia kolorowe) szczyty pylonów zatopionej świątyni. Teren Allaqi: prof. K. Michałowski (zdjęcia kolorowe), zdjęcie dahabji; mgr T. Andrzejewski: zdjęcie kamieniołomów. Teren Qurta: prof. K. Michałowski (zdjęcia kolorowe), 1 zdjęcie; mgr T. Andrzejewski: 1 zdjęcie; mgr inż. arch. L. Dąbrowski: 1 zdjęcie.

Piątek, dn. 31 stycznia 1958 r.

O godz. 6⁰⁰ przystąpiono do rozpoznania nekropoli leżącej na północ i północny zachód od świątyni w Sebua (Ryc. 12). Zespół grobów oznaczonych na planie literami C i D, jak również groby wzmiankowane w raporcie z dnia poprzedniego, leżące na zachód od świątyni przy fragmencie posągu Setau, były już odkopane przez Emery'ego. Nie jest natomiast rzeczą wykluczoną, że na wzgórzu położonym dalej na północ-zachód około 200 m od świątyni, może rozciągać się dalsza część nekropoli oznaczona na planie literami EF i G. Rejon ten nie był dotychczas przedmiotem badań naukowych. Należy zaznaczyć, że nie znaleziono tu żadnych wyraźnych śladów, poza ukształtowaniem terenu, zbliżonym do tego, na jakim Emery dokonał wykopalisk zespołu C i D. Następnie udano się do świątyni celem zapoznania się z wnętrzem (reliefy częściowo na stiuku, z dobrze zachowanymi barwami, miejscami pokryte malowidłami koptyjskimi). Stwierdzono natomiast, że usypisko piasku i kamieni, znajdujące się po obu stronach świątyni, tj. na północ i na południe, stanowi wysyp powstały po oczyszczeniu wnętrza świątyni.

Leżący na zewnątrz, na prawo od wejścia świątyni kolosalny posąg Ramzesa II zachowany do kolan należałoby przenieść do muzeum; np. Selim Hassan w swoim raporcie proponuje jw. przeniesienie obu kolosów do Assuanu²⁴. Również do translokacji nadawałyby się posągi sfinksów z zatopionej obecnie alei (Ryc. 13).

Sebua opuszczono o godz. 18¹⁵. Oznaczone przez *Service des Antiquités* stanowiska archeologiczne, leżące na wschodnim brzegu Nilu przed Korosko: Wadi el Arab, Shatorma (godz. 10⁰⁰), Sinqari (godz. 10²⁵), Riqā (godz. 11¹⁵), Abu Handal, które zawierają po największej części zabytki znajdujące się pod wodą w tej porze roku, postanowiono przebadać w drodze powrotnej.

Do Amada przybyto o godz. 12³⁰. Teren okoliczny, który obfitował zarówno w inskrypcje skalne z XII dyn., jak i szereg zespołów cmentarzysk poczynając od typu *pan-graves* aż do czasów rzymskich²⁵, znajduje się obecnie pod wodą. Zachowała się na wzgórzu mała świątynia zbudowana przez Amenhotepa II, Tutmesa III i Tutmesa IV (Ryc. 14), którą częściowo zrekonstruowano in situ z oryginalnych bloków kamienia. Posiada ona szczególnie piękne reliefy należące do najlepszych, jakie XVIII dyn. pozostawiła w Nubii.

Po zwiedzeniu tej świątyni o godz. 12⁵⁰ udano się w kierunku

²⁴ Por. Selim Hassan, o. c., s. 12.

²⁵ Por. Weigall, *Report*, s. 101 i nn.

19. Główna Świątynia w Abu Simbel

Derr, które osiągnięto o godz. 13²⁰. Świątynia Re-Harachte zbudowana za czasów Ramzesa II należy podobnie jak Gerf-Hussein do architektury częściowo kutej w skale, częściowo wzniesionej z bloków kamienia. Zwiedzana była ona i opisywana wielokrotnie przez podróżników i posiada obok literatury rękopiśmiennej, przechowywanej w tekach *Service des Antiquités* sporą ilość publikacji²⁶. Wskutek wysokiego poziomu wody w świątyni nie było możliwe zwiedzenie jej wnętrza (Ryc. 15).

²⁶ Por. Blackmann, *The Temple of Derr*; Burckhard, o. c., s. 27—29; Wilkinson, *Modern Egyptian Thebes*, II, s. 322—323; Champollion, *Not. Descr.* I, s. 86—95; L. D. Text V, s. 102—110; Prokesch, *Das Land zwischen den Katarakten des Nil*, s. 136—139; Cadeltvene, Brenvery, *L'Egypte et la Nubie*, II, s. 75—76; Weigall, *Rapports*, s. 110—112; Rifand, *Voyage*, pl. 156; Gau, o. c. pl. 51 (a), 52; Horeau, *Panorama d'Egypte et de Nubie*, s. 32; Monneret de Villard, o. c., I, fig. 83, s. 99; Murray, o. c. pl. LXII (2); Cooper, *Egyptian Scenery*, pl. 30; Moore, *Views on the Nile*, s. 27 (poniżej); Teyrard, *Egypte et Nubie*, III, pl. 139—140; Maspero, *Rapports & c.*, pl. CXXXVIII—CXL.

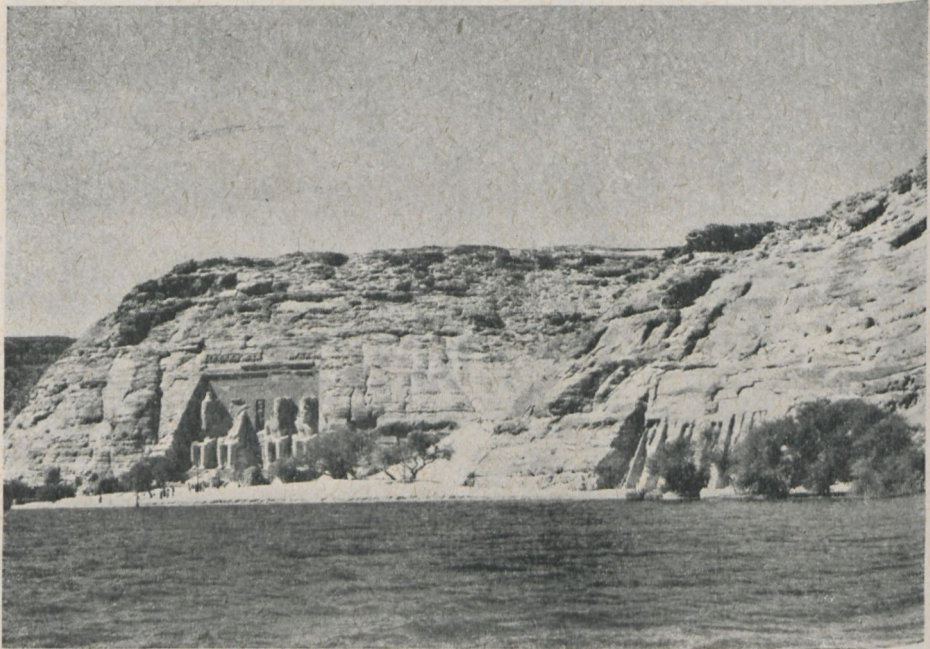

20. Uczestnicy narady w Abu Simbel. Od lewej prof. Donadoni, prof. Černý, Pani Černý, Prof. Michałowski, dr Labib Habachi

Odplynąwszy z Derr o godz. 13³⁰, wylądowano o godz. 15³⁵ w północnej części Aniba, gdzie dokonano szczegółowego rozpoznania terenu archeologicznego (Ryc. 16). Aniba, dziś główny ośrodek miejski i handlowy Nubii, który posiada własny port na Nilu, elektrownię, szkoły oraz inne budowle użyteczności publicznej, należy do najlepiej zbadanych i publikowanych terenów archeologicznych Dolnej Nubii. Najpoważniejsze wykopaliska prowadziła tutaj ekspedycja niemiecka pod kierunkiem Steindorfa oraz ekspedycja Uniwersytetu w Pensylwanii pod kierunkiem Wolleya, Randalla i Macivera

W latach trzydziestych wykopaliska prowadzili tu również Emery i Kirwan.

Miasto w starożytności posiadało fortecę przebudowaną przez Sezostrisa I, świątynię Horusa z XVIII dyn. i inną zbudowaną przez Tutmesa III. Przed zalaniem wodami Nilu ruiny miasta nie zostały niestety dostatecznie zbadane. Jedynym dziś zespołem archeologicznym stanowiącym atrakcję Aniby są liczne nekropole znajdujące się

21. Widok na obie świątynie skalne w Abu Simbel.

nad dzisiejszym brzegiem Nilu i w głębi pustyni²⁷. Najbliżej Nilu znajduje się duży zespół grobów XVIII—XX dyn. rozkopanych przez Emery'ego w latach trzydziestych. Groby są kute w skale w postaci płytkich lub głębokich prostokątnych szybów, prowadzących do jed-

²⁷ Najważniejsza literatura przedmiotu: Steindorf, *Aniba I—II*, Hamburg, 1935; tenże, *Aniba, Vorläufiger Bericht*, ASA XXXII, s. 10 i nn.; tamże, *Austellung aegyptischer Altertümer... Ernst von Sieglin Expedition to Nubia*, Archaeo-Wolley — Randall — Maciver, Eckley B. Coxe, *Expedition to Nubia, Archaeological Report, 1907—8*; Pennsylvania Univ. Mus. Journal I (1910); Weigall, *Report*; Monneret de Villard, o. c. I, s. 188 i nn.; Wrzesiński, *Bericht über die photographische Expedition*.

nej bądź kilku komór grobowych. W jednym odczytaliśmy inskrypcję: „pisarz skarbcza, Meri, syn dowódcy wojsk Meri i pani Domu Te-cha“ (Ryc. 17). W północnej części nekropoli znajdują się resztki małej, z cegły suszonej, piramidy (Ryc. 18), przeciętej w połowie. W części południowej tego zespołu widoczne są zarysy fundamentów miasta z cegły suszonej (Średnie Państwo), odkopanych przez Steindorfa.

22. Ruiny budowli z okresu grecko-rzymskiego na pn. od Abu Simbel.

Następnie udano się przez pustynię do „geblu“ dla zwiedzenia grobowca P-en-Ne (XX dyn.) (Ryc. 16B). Z grobowca P-en-Ne droga nasza wiodła do położonego najbardziej na wschód zespołu nekropoli rozkopanej przez ekspedycję amerykańską Uniwersytetu w Pensylwanii. Teren ten robi wrażenie całkowicie wyeksploatowanego obszaru, gdzie pozostawiono wiele lejów, wśród bezładnie rozrzuconych drobnych kamieni. Na „dahabiję“ powrócimy o godz. 17²⁵ wraz z gafirem z Aniba. Sygnalizowany w publikacjach *kôm* — jako pozostałość dawnego miasta oraz resztki świątyń i twierdzy — znajdują się pod wodą. O godz. 17³⁰ odpłynięto w południowy rejon Ani-

ba mijając o godz. 18⁰⁰ Kasr Ibrim. Do portu południowej Aniba przybito o godz. 18³⁰.

Przy jasnym świetle księżyca dokonano rozpoznania znajdujących się w tej części miasta dwóch cmentarzysk (Ryc. 16C). Cmentarz położony na północny wschód od portu w odległości 3,5 km nie był dotychczas rozkopywany. Zajmuje on obszar opadającego ku rzece stoku płaskowyżu o powierzchni około 1 ha. Oznaczony jest on na czterech brzegach żelaznymi słupkami. Pod niedużą warstwą piasku stwierdzono zarysy konstrukcji grobowych wykonanych z ubitego mułu nilowego. Prowizoryczny sondaż odsłonił zarys grobu, zbliżonego kształtem do trójkąta równoramiennego, którego krótszy bok jest lekko łukowato wygięty. Ten typ pochówku, jak na to zresztą wskazuje również położenie cmentarza i brak zainteresowania terenem przez badaczy prowadzących wykopaliska w Aniba, należy do okresu koptyjskiego. Zwiedzono następnie nekropole południowo-zachodnią położoną za osiedlem. Nekropola ta w części leżącej bliżej rzeki została przekopana również przez Emery'ego w latach trzydziestych²⁸. W dołach po grobach i w prowizorycznym wykopie, dokonanym w północnej części cmentarzyska, stwierdzono użycie ubitego mułu nilowego. Duża ilość nieregularnych płaskich kamieni, o wys. około 30—40 cm, okalających odkopane przez Emery'ego groby zbudowane w ziemi z nieregularnych płyt wskazuje między innymi na to, że pochówki te należą do typu meroickiego.

Nie jest rzeczą wykluczoną, że zarówno w tej nekropoli, jak i w nekropoli północnej odkopanej przez Emery'ego mogą być dotychczas nieodkryte poszczególne groby lub całe ich zespoły. Dotyczyć to może, w północnej części cmentarzyska, partii leżącej bliżej rzeki, zaś w południowo-zachodniej — terenu znajdującego się dalej od rzeki.

Szczegółowe rozpoznanie terenu Aniba pozwala na wysunięcie ogólnych wniosków dotyczących całości zagadnienia najbliższych wykopalisk w Nubii. Wnioski te zostaną przedstawione w części końcowej raportu, po zakończeniu rozpoznania pozostałych stanowisk archeologicznych. Powrócono na statek o godz. 20⁴⁵. Do Abu Simbel odpłynięto o godz. 22⁰⁰²⁹.

²⁸ Por. Emery-Kirwan, o. c., s. 227, 294, 491.

²⁹ Fotografie dn. 31.I; Derr: prof. K. Michałowski (zdjęcia kolorowe), trzy zdjęcia świątyni w Derr; mgr inż. arch. L. Dąbrowski: jedno zdjęcie świątyni w Derr; Zatopione gaje palmowe; prof. K. Michałowski (zdjęcia kolorowe), dwa zdjęcia; mgr inż. arch. L. Dąbrowski: trzy zdjęcia. Północna Ani-

KONFERENCJA W ABU SIMBEL

Sobota, dn. 1 lutego 1958 r.

Do Abu Simbel przybyto o godz. 2¹⁵. Zwiedzanie świątyni rozpoczęto o godz. 6⁰⁰ (Ryc. 10). Ten najwspanialszy zabytek sztuki i architektury Dolnej Nubii (dwie świątynie wykute w skale za panowania Ramzesa II) nie może być przedmiotem rozważań niniejszego raportu. Abu Simbel stanowi, jak wiadomo, unikat zabytkowy nie mający równego sobie w zabytkach historycznych z innych terenów na kuli ziemskiej. Pracująca tu od kilku lat pod kierunkiem prof. Desroches-Noblecourt z Luwru misja *Centre de Documentation* z Kairu, subwencjonowana przez UNESCO, przeprowadza między innymi szczegółową dokumentację fotogramometryczną kolosów z fasady głównej świątyni. Zapoznaliśmy się dokładnie z metodami pracy tej misji i jej dotychczasowym dorobkiem w planach, rysunkach, pomiarach i fotografiach. Następnie odbyto kilkugodzinną wspólną naradę, w której wzięli udział następujący członkowie przebywającej w Abu Simbel misji UNESCO przy *Centre de Documentation*: prof. J. Černý z małżonką, Oxford, prof. S. Donadoni, Mediolan, architekt inż. Jacquet i Inspektor Generalny zabytków Górnego Egiptu i Nubii, dr Labib Habachi (Ryc. 20).

W czasie tej narady wymieniono szereg poglądów dotyczących aktualnych zagadnień archeologii nubijskiej. Opierając się na własnych doświadczeniach oraz posługując się w dyskusji bibliografią VII tomu Porter-Moss w odniesieniu do 17 stanowisk w Nubii proponowanych do wykopalisk misjom zagranicznym przez *Service des Antiquités* doprowadzono do uzgodnienia opinii, która znalazła wyraz we wnioskach końcowej części obecnego raportu.

Wszystkie przebadane przez nas stanowiska archeologiczne były już w okresie ostatnich 40 lat przedmiotem badań naukowych i wykopalisk kierowanych przez archeologów tej miary co Junker, Firth, Weigall, Steindorf, Woolley, Emery, Roeder, Gardiner oraz archeologów *Service des Antiquités*.

Co prawda nie wszystkie wyniki zostały do chwili obecnej w pełni opublikowane, najważniejsze jednak rezultaty tych badań zostały już opracowane naukowo. W tym stanie rzeczy pomniki Nubii dadzą się zgromadzić w dwóch zespołach.

ba: prof. K. Michałowski (zdjęcia kolorowe): jedno zdjęcie całości sprzed grobu P-en-Ne; mgr T. Andrzejewski: jedno zdjęcie wnętrza grobu P-en-Ne, dwa zdjęcia grobu z inskrypcją.

23. Przystań w Toshki

24. Gebel pustynny w Toshki

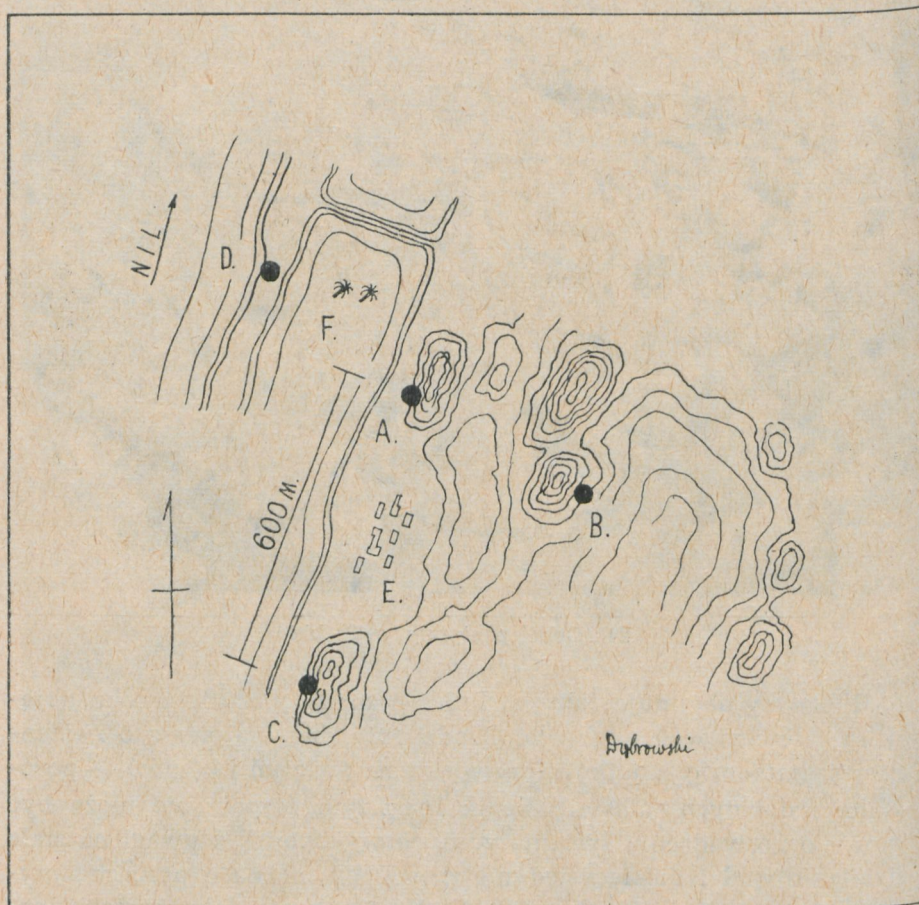
Pierwszy obejmuje zabytki, które przez trzy czwarte roku objęte są zalewem wód nilowych. Chodzi tutaj bez wątpienia o najcenniejszą kategorię zabytków, jak większość świątyń i *kômów* — pozostałości dawnych miast i osiedli. Przy tym zespole nie może być mowy o prowadzeniu systematycznych wykopalisk z uwagi na stałe działanie wód Nilu, lecz jedynie mówić by można o pracach oczyszczających i doraźnych sondażach, dla uzyskania dokumentacji lepszej i pełniejszej od dotychczasowej. Do takiego zakresu robót zamierza np. ograniczyć prof. Donadoni działalność Włoskiej Misji Archeologicznej na terenie Nubii (Roga, lub Maharraka). Do tego też zespołu zabytków odnosi się przede wszystkim szeroko zakrojony

projekt prof. Selima Hassana translokacji niektórych ważniejszych pomników architektury egipskiej.

Co się tyczy drugiego zespołu, obejmującego zabytki znajdujące się w tej chwili poza zasięgiem zalewu, to wchodzi tu w grę obok kilku świątyń jak np. Abu Simbel, Amada, częściowo Seba, Gerf Hussein, przede wszystkim zespół graffitiów i grobów skalnych oraz cmentarzysk.

T O S H K I / NUBIA / , SZKIC SYTUACYJNY

VII.

A. GRAFFITI SKALNE	D. PRZYSTAŃ
B. GRAFFITI SKALNE	E. WIEŚ
C. GROBY SKALNE I GRAFFITI	F. ZALEW NILU

25. Toshki, szkic sytuacyjny; A. Rozpoczęta skalna budowla, B. Miejsce graffitiów skalnych, C. Graffiti skalne

Zagadnienie graffitów skalnych należy wyłączyć, ponieważ dotyczy ono procesu dokumentacji, a nie wykopalisk. Co się tyczy grobów skalnych można przyjąć z dużym prawdopodobieństwem, że niemal wszystkie zostały odkopane lub zrabowane. Podniesiona w dyskusji przez dr Labib Habachi hipoteza istnienia we wschodniej części miejscowości Toshki nie naruszonego dotychczas grobu skalnego nie uzyskała potwierdzenia w badaniach przeprowadzonych przez naszą misję w godzinach popołudniowych 1.II. na wspomnianej powyżej nekropoli. Jeśli zaś chodzi o groby zrabowane, a nie opublikowane dotychczas, to zagadnienie ich opracowania naukowego dotyczy nie wykopalisk, lecz procesu dokumentacji naukowej.

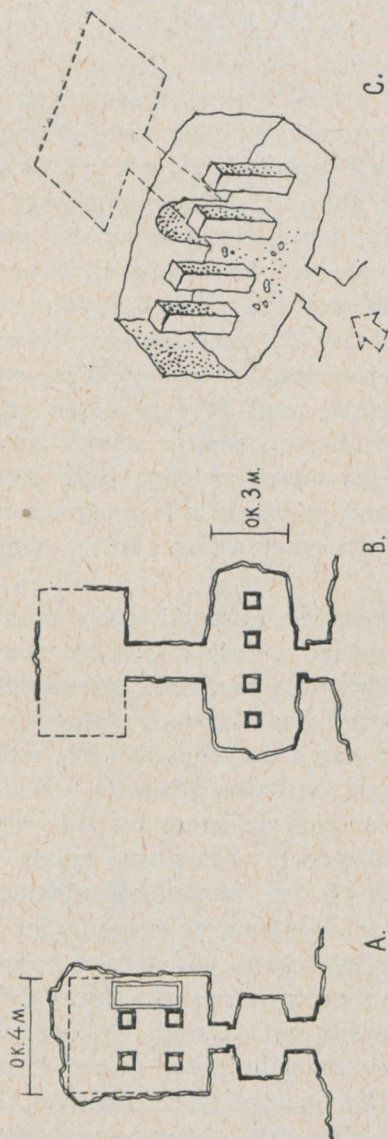
Oddzielny problem stanowią cmentarzyska po większej części typu *pan-graves* lub okresu tzw. C i meroickiego. Niewątpliwie mogą istnieć jeszcze poważniejsze zespoły tego typu cmentarzysk, których większość jednak odkopał prof. Emery. Nasza misja w czasie przeprowadzonego dotychczas rozpoznania terenu zdołała stwierdzić 3 stanowiska mogące zawierać podobne typy grobów. Chodzi tu przede wszystkim o tereny położone w bezpośrednim sąsiedztwie rozkopanych przez Emery'ego cmentarzysk np. w Aniba, w Sebia i w Allaqi.

Przekopanie pozostałych części nekropoli tego charakteru nie może z punktu widzenia naukowego wnieść zasadniczo nowych elementów do wzbogacenia historycznego poznania przeszłości Nubii. Może ono dostarczyć co najwyżej dodatkowych elementów, analogicznych do posiadanych przez nas z dotychczasowych wykopalisk. Jeśli chodzi o stronę zabytkową, to wykopaliska te w żadnym wypadku nie mogą przynieść ciekawych dokumentów do wzbogacenia zasobów muzealnych. Stwierdzenie to w pewnym sensie dotyczy również cmentarzy z epok późnych, tzn. okresu koptyjskiego i bizantyjskiego; mamy tu bowiem do czynienia ze znanym już w nauce typem pochówków ubogich. Misja nasza, jak wynika z raportu, stwierdziła w Aniba istnienie takiego cmentarzyska, które jakkolwiek dotychczas nie było poddane systematycznym wykopaliskom, to jednak znane jest dobrze miejscowej ludności, nawet w zakresie położenia poszczególnych grobów zasypanych piaskiem. Niewątpliwie ten fakt przesądza wyeksploatowanie terenu rabunkowym systemem wykopalisk.

Sumując, ta kategoria stanowisk archeologicznych nie posiada dostatecznej wartości naukowej, nie mówiąc już o całkowitym braku atrakcyjności zabytkowej, aby uznać za właściwe organizowanie

TOSHKI / NUBIA / , SZKICE SKALNYCH GROBÓW.

VIII.

grobowce

- A. PLAN GROBU ŚRODKOWEGO
 B. PLAN GROBU POŁUDNIOWEGO
 C. WIDOK AKSONOM. WNIĘTRZA GROBU POŁUDNIOWEGO / B/

26. Toshki, szkice grobów skalnych; A. Plan grobu środkowego, B. Plan grobu południowego, C. Widok aksonometryczny grobu południowego (B,

kosztownych misji zagranicznych dla dokonania przekopów, które mogłyby być zrealizowane w sposób o wiele bardziej ekonomiczny przy wykorzystaniu naukowego personelu *Service des Antiquités* i miejscowych robotników.

Ostateczny wynik narady streszcza się do następujących wniosków. O ile w całej rozciągłości słuszny i celowy jest wniosek prof. Selima Hassana, w opublikowanym przez niego w 1955 roku raporcie nubijskim, ochrony i naukowej dokumentacji zabytków architektury i sztuki egipskiej w Nubii, o tyle sprawa wykopalisk na nie objętych dziś zalewem terenach Nubii, a nie zastrzeżonych do dyspozycji *Service des Antiquités*, jak np. Ballana i Gostol, wymaga nieco innego naświetlenia. Pozostałe tereny, objęte wykazem *Service des Antiquités*, nie przedstawiają takiej wartości naukowej, aby opłacił się duży ekonomiczny wysiłek organizowania na wielką skalę ekspedycji wykopaliskowych. Nie wyklucza to rzecz zrozumiała wartości dydaktycznej wykopalisk na wzmiankowanych terenach, które mogłyby być wykorzystane przez działające na terenie Egiptu fachowe instytuty dla kształcenia młodej kadry naukowej, np. Niemiecki Instytut Archeologiczny.

*

Po skończonej naradzie i dokonaniu zdjęć obu świątyń (Ryc. 21) misja nasza udała się w drogę powrotną w dół Nilu. O godz. 12⁰⁰ przepłynięto koło pierwszego, a o godz. 12⁵⁵ drugiego zespołu ruin budynków z cegły suszonej na zach. brzegu Nilu, które stanowią resztki osiedli z okresu grecko-rzymskiego (Ryc. 22). Zespół leżący bliżej Abu Simbel jest częściowo pokryty piaskiem. Grupa budowli dalej na północ została już odkopana.

O godz. 15⁰⁰ przybyto do Toshki. Teren archeologiczny Toshki dzieli się na dwie części: wschodnią i zachodnią. Ten ostatni obejmuje groby od okresu wczesno dynastycznego do okresu meroickiego. Większa część tej nekropoli, w której nie brak pochówków typu *pan-graves*, kopana była przez Emery'ego i Kirwana³⁰. O wiele bardziej interesujący jest wschodni obszar Toshki obejmujący grobowce kute w skale oraz dużą ilość „graffitów“ i rysunków skal-

³⁰ Por. Emery-Kirwan, o. c. I, s. 358 i nn. najczęściej spotykany tu typ grobów; Weigall, *Report*, s. 123 wspomina również o grobach z okresu rzymskiego i koptyjskiego określonych przez Emery'ego literą „C“ (o. c., s. 482) i datowanych na czasy od I okresu przejściowego do panowania Sezostriasa III.

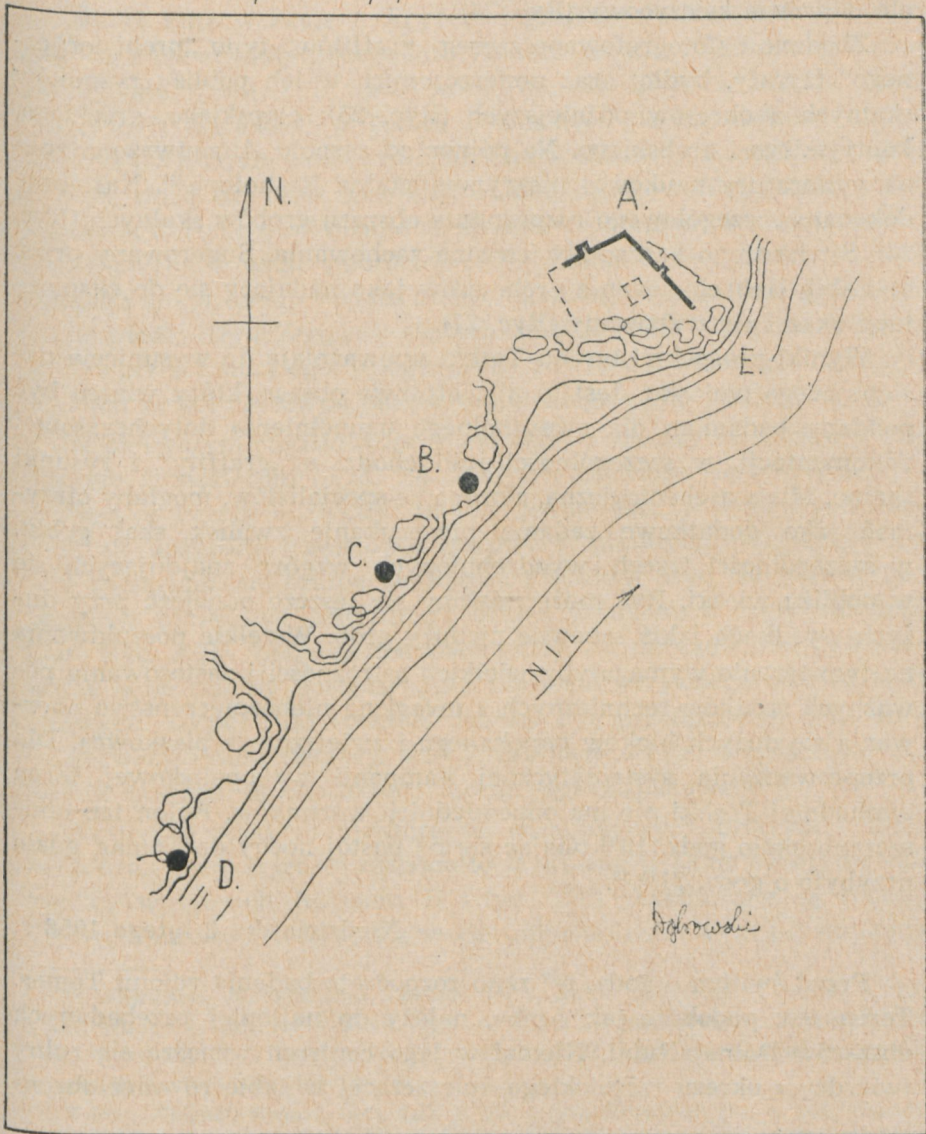
27. Grób skalny w Toshki

nych³¹. W towarzystwie szefa gafirów, delegowanego przez dr Labib Habachi do naszej dyspozycji na teren Toshki, udano się z przystani na obszar gęstego do tzw. wschodniej Toshki. Droga wiodła wąską ścieżyną przez częściowo zalany wodą gęsty las palmowy (Ryc. 23), wśród bujnej, prawie podzwrotnikowej roślinności. Miliony drobnych muszek i moskitów brzęczących nad głowami dopełniały obrazu lasów środkowej Afryki. Las ten nagle urywał się przed złomami

³¹ Ważniejsza literatura: Weigall, *Report*, tab. LXV, s. 126; Gardiner, *Notebook*, 1908, s. 246; E. Meyer, *Neue Nachträge zur ägyptischen Chronologie*, AZ XLIV, s. 115; Gauthier, BIFAO, s. 133; L. D. Text V, s. 133.

TOMAS /NUBIA/, SZKIC SYTUACYJNY

IX.

- A. POZOSTAŁOŚCI TWIERDZY LUB OBRONNEGO MONASTERU
 B. STAROŻYTNE KAMIENIOŁOMY
 C. GRAFFITY I INSKRYPCJE SKALNE
 D. ZATOPIONE GROBOWCE

28. Tomas, szkic sytuacyjny; A. Ruiny twierdzy lub obronnego monasteru,
 B. Starożytne kamieniołomy, C. Graffity i skalne inskrypcje, D. Zatopione
 groby, E. Ślady rozpoczętej w skale świątyni lub kaplicy

skął gęblu przechodząc z widoku podzwrotnikowej puszczy w krajobraz prawie księżycowy (Ryc. 24).

Zbadano i sfotografowano szereg „graffitów“ typu „prehistorycznego“ (żyrafy, bydło) oraz umieszczonych w ich pobliżu rysunków skalnych z okresów późniejszych (Ryc. 25): egipskiego, greckiego, koptyjskiego i arabskiego. Na północ od zespołu A zauważono znaną z literatury naukowej inskrypcję skalną Ra-hotepa ³². Następnie dokonano szczegółowego rozpoznania obszaru grobów skalnych (Ryc. 26). Stwierdzono bardzo zły ich stan zachowania. Sugerowany przez dr Labib Habachi jeden z grobowców jako nadający się do eksploatacji okazał się zrabowany (Ryc. 27).

Wyniki prospekcji terenu Toshki upoważniają do wysunięcia następującego wniosku. Jest to niewątpliwie obszar, który winien być poddany badaniom dla ewentualnego uzupełnienia dotychczasowej dokumentacji, w szczególności jeśli chodzi o „graffity“ i rysunki skalne. Misja archeologiczna, złożona ze specjalistów, mogłaby otrzymać jako dodatkowe zadanie przeszukanie zwalisk skał gęblu, w szczególności trzech wyodrębnionych wzgórz znajdujących się w pobliżu wioski. Być może udałoby się jeszcze odnaleźć przy dużych wysiłkach jakiś zapewne nieduży grób. Wszelkie poszukiwania na tym terenie wymagałyby wielkich ostrożności i zastosowania poważnych środków technicznych z uwagi na niebezpieczeństwo oberwania się dużych bloków popękanego i zwiertzałego piaskowca. Dla przeprowadzenia systematycznej kampanii wykopaliskowej teren wschodniej Toshki nie ma odpowiednich warunków. Rejon ten opuszczono około godz. 18⁰⁰ udając się na postój nocny do Tomas, gdzie przybyto o godz. 21¹⁵ ³³.

Niedziela dn. 2 lutego 1958 r.

Przed świtem o godz. 6⁰⁰ rano rozpoczęto badania rejonu Tomas. Teren ten, podobnie jak Aniba, należy do najlepiej przebadanych obszarów Dolnej Nubii. Niemal w jego centrum wznoszą się ruiny twierdzy z okresu meroickiego, mieszczącej w sobie również obron-

³² Por. Sayce, *Rec. d. Trav.* XVI, s. 172 i n.

³³ Fotografie dnia I. II: Abu Simbel: prof. K. Michałowski (zdjęcia kolorowe): 10 zdjęć obu świątyń; 1 zdjęcie ruin grecko-rzymskich za Abu Simbel; Mgr T. Andrzejewski, 22 zdjęcia obu świątyń; mgr inż. arch. Dąbrowski 16 zdjęć obu świątyń, *Kôm* na zachodnim brzegu Abu Simbel; mgr T. Andrzejewski, 1 zdjęcie komu I; mgr inż. arch. L. Dąbrowski: 2 zdjęcia komu II. Toshki: mgr T. Andrzejewski: 11 zdjęć; mgr inż. arch. L. Dąbrowski: 7 zdjęć.

ny monaster³⁴. Najciekawszym zespołem archeologicznym są niewątpliwie kute w skałę inskrypcje i graffiti skalne (Ryc. 28). Nie brak tu i tekstu dotyczącego gubernatora Setau i z Kartuszem Ramzes II, steli Seti I i inskrypcji Amenem-opeta wicekróla *Kwš* i innych³⁵. „Graffiti“ z Tomas pochodzące po największej części z XVIII i XIX dyn. zanotowali już Champollion³⁶ i Rossellini³⁷. Odrysował dużą ich część Lepsius³⁸. Obok opracowań manuskryptów w tekach *Service des Antiquités* są one wspomniane i częściowo reproduktowane w wielu publikacjach³⁹. Wspomniane zabytki nie wyczerpują ani w części zespołu archeologicznego Tomas rozciągającego się do wioski Afya. Znajduje się tam cmentarzysko odkopane w dużej mierze przez Emery'ego. Ubogie groby z okresu C i Nowego Państwa, inny ich zespół należy do okresu meroickiego i koptyjskiego⁴⁰.

W pierwszym rzędzie rozpoznano ruiny twierdzy meroickiej z obronnym monasterem (Ryc. 29). Zabytek znajduje się w stanie zupełnego opuszczenia. Resztki murów jednej baszty i kilka pomieszczeń są zasypane częściowo gruzem i piaskiem. Względnie do brze zachowała się brama wejściowa z łukiem (Ryc. 30—31) wykonanym z piaskowca oraz druga brama z łukiem z cegły suszonej (por. Ryc. 32B). Zabytek ten nadawałby się do częściowej konserwacji, o ile miałby pozostać poza obrębem przyszłego zalewu wód nilowych. Zespół ruin również mógłby być przedmiotem dokładnej konserwacji i dokumentacji przy zastosowaniu prac oczyszczających, ale nie posiada on charakteru terenu wykopaliskowego.

Następnie zbadano niektóre ze wspomnianych inskrypcji skalnych oraz miejsce, gdzie rozpoczęto wykuwać w skałę świątynię lub kaplicę w czasach Ramzesa II (Ryc. 32E). Zachowane są schody i wcięcia na *naos*. Udając się w kierunku południowym przeszukano

³⁴ Wilkinson, *Modern and Thebes*, II, s. 323 i nn.; L.D. Text V, s. 129 i nn.; Wolley — Randall — Maciver, o. c. III, s. 2 i nn.; Weigall, *Report*, s. 119 i n.; Monneret de Villard, o. c. I, s. 109, ryc. 92, oraz szereg manuskryptów w tekach *Service des Antiquités*.

³⁵ Por. Weigall, *Report*, tabl. LIV s. 108 i nn.; Gardiner, o. c. s. 245; Moller, AZ XLIV s. 129 i n. Sethe, *Urk.* I, s. 208, i nn. (44), (135); Durnbar, *Sudan Note and Records*, XVII tabl. V, s. 144, 156; Cayce, o. c. s. 170 i n.

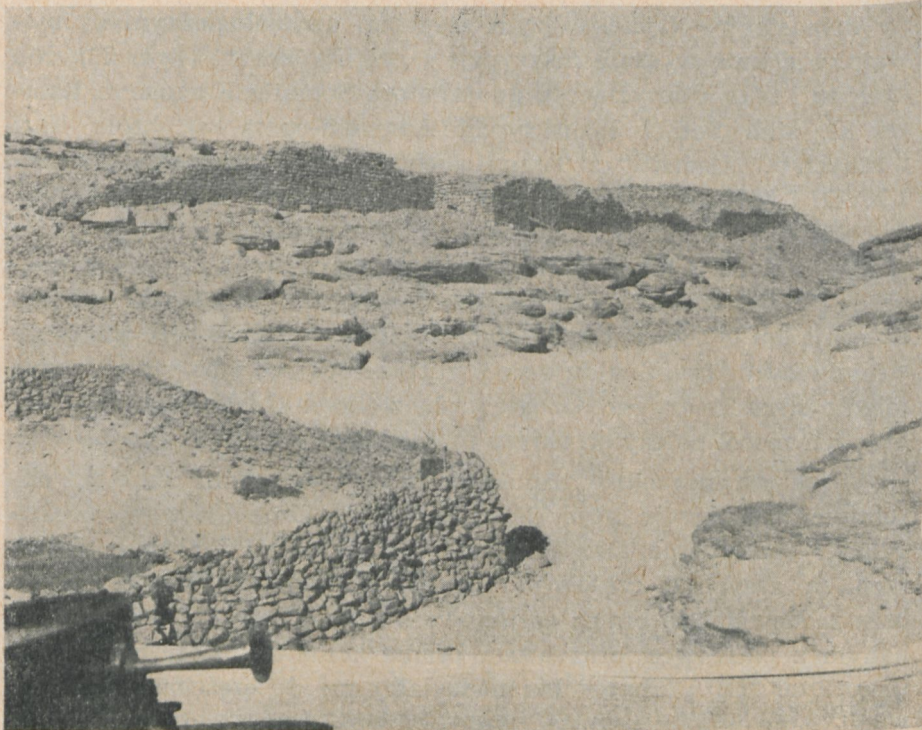
³⁶ Por. Champollion, *Not. Descr.* I, s. 79 i nn.

³⁷ Por. Rosellini, o. c. s. 37 i nn.

³⁸ Por. LD Text, V, s. 123 i nn.

³⁹ Morreau, *Panorama d'Egypte et de Nubie*, s. 33; Brugsh, *Thes* 699; Brestead, foto 2529.

⁴⁰ Emery-Kirwan, o. c. s. 208—212, s. 267 i n.

29. Ogólny widok twierdzy w Tomas

nadbrzeżne skały i szczeliny skalne w rejonie południowej części wioski Tomas, aż do Khor Bed er Risk. Nie znaleziono wspomnianego przez Weigalla⁴¹ zrabowanego cmentarzysła z okresu ptolemejskiego, które musi znajdować się pod wodą, podobnie jak ptolemejski *kôm* leżący między wioskami Tomas i Afya.

Zbadano natomiast szereg dalszych „graffitów“ i inskrypcji skalnych, przy czym na szczególną uwagę zasługują rysunki żyraf oraz krzyżyków na kopczykach lub sercowatej podkowie (Ryc. 33), wykonane w technice młotkowej. Natrafiono też na „graffito“ przedstawiające człowieka z łukiem zwróconego w prawo oraz fragment inskrypcji hieroglificznej. Określono również dokładnie położenie kamieniołomów, z których być może był brany surowiec do budowy świątyni w Amada. W obrębie wioski odszukano także dwa zasypane groby typu szybowego wykute w skale.

⁴¹ Por. Weigall, *Report*, s. 108.

30. Brama kamienna w Tomas

O godz. 8³⁰ odpłynięto z Tomas na wschodni brzeg, gdzie między godz. 9⁰⁰ a 9²⁵ zbadano „graffity“ typu „prehistorycznego“, pochodzące jednak z okresu średniego i Nowego Państwa (Ryc. 34 oraz 35 B i C), przedstawiające żyrafy, byki i myśliwych, wymłotkowane w skałach nad brzegiem Nilu⁴². Również w pobliżu ustalono położenie zapoczątkowanego, podobnie jak w Tomas, sanktuarium skalne-

⁴² Por. Weigall, *Report*, s. 113 tabl. LXIV.

31. Fragmenty łuku w bramie w Tomas

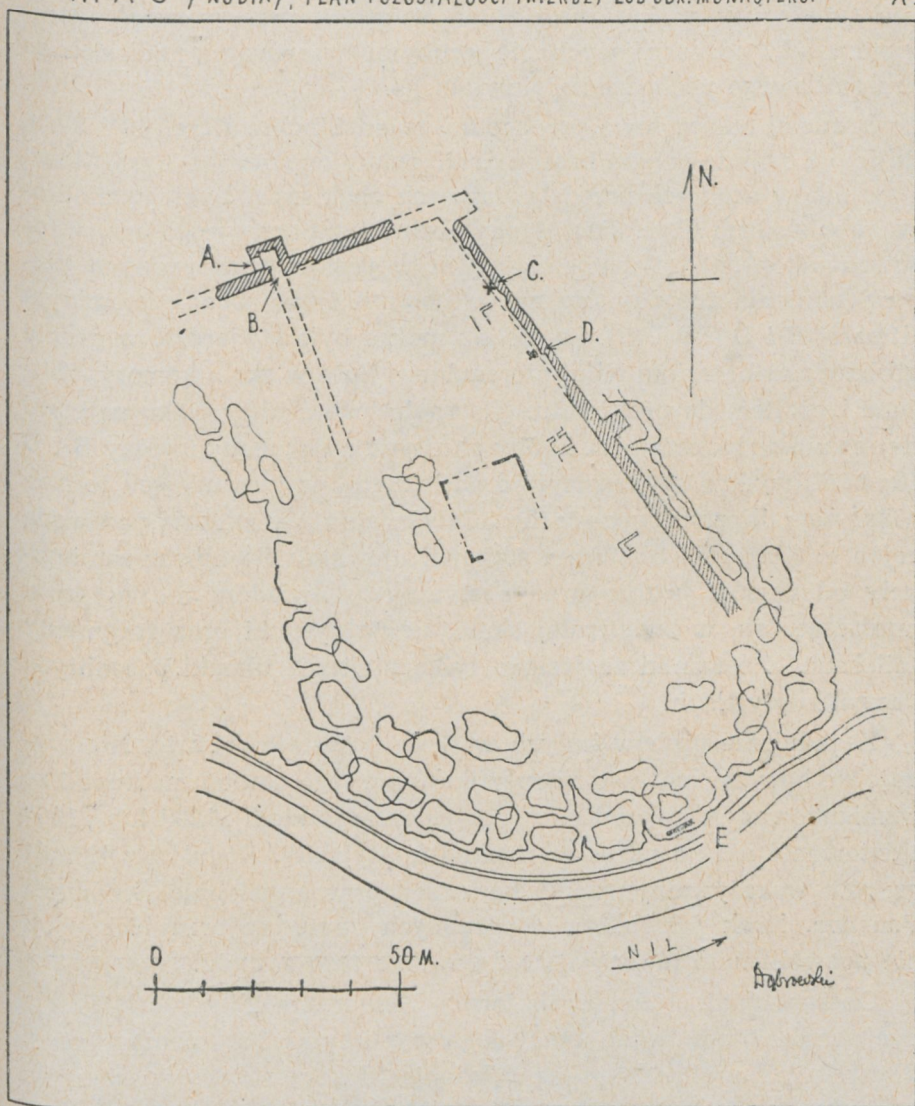
go. Pozostały jedynie kucia w skale w postaci nisz i fragmentów obramień (Ryc. 35A). Nie powiodło się jednak ustalić miejsca wykopalisk Emery'ego na nekropoli okresu meroickiego⁴³.

Z Tonqala udano się do Abu Handal, gdzie nie znaleziono żadnych zabytków archeologicznych, przeniesiono się więc do rejonu

⁴³ Por. Emery-Kirwan, o.c. I, s. 210.

TOMAS /NUBIA/, PLAN POZOSTAŁOŚCI TWIERDZY LUB OBR. MONASTERU.

X.

A. ŁUK KAMIENNY BRAMY WJAZDOWEJ	D. FRAGMENT MURU Z CEGŁY SUSZONEJ
B. ŁUK REKONSTRUOWANY	E. ŚLADY ROZPOCZĘTEJ W SKALE ŚWIĄTYNI LUB KAPLICY
C. FRAGMENT MURU Z KAMIENIA OBLEPIONEGO GLINĄ	

32. Tomas, plan sytuacyjny; A. Kamienny łuk bramy wjazdowej, B. Łuk rekonstruowany, C. Fragment muru z kamienia oblepionego gliną, D. Fragment muru z cegły suszonej, E. Ślady rozpoczętej w skale świątyni lub kaplicy.

el Sinqara, Shatorma i Wadi el Arab stanowiącego zwarty geologicznie i jednolity w krajobrazie zespół gębłu, przerywanego szeregiem *wadi*, odznaczających się grubymi warstwami naniesionego mułu nilowego pochodzenia aluwialnego.

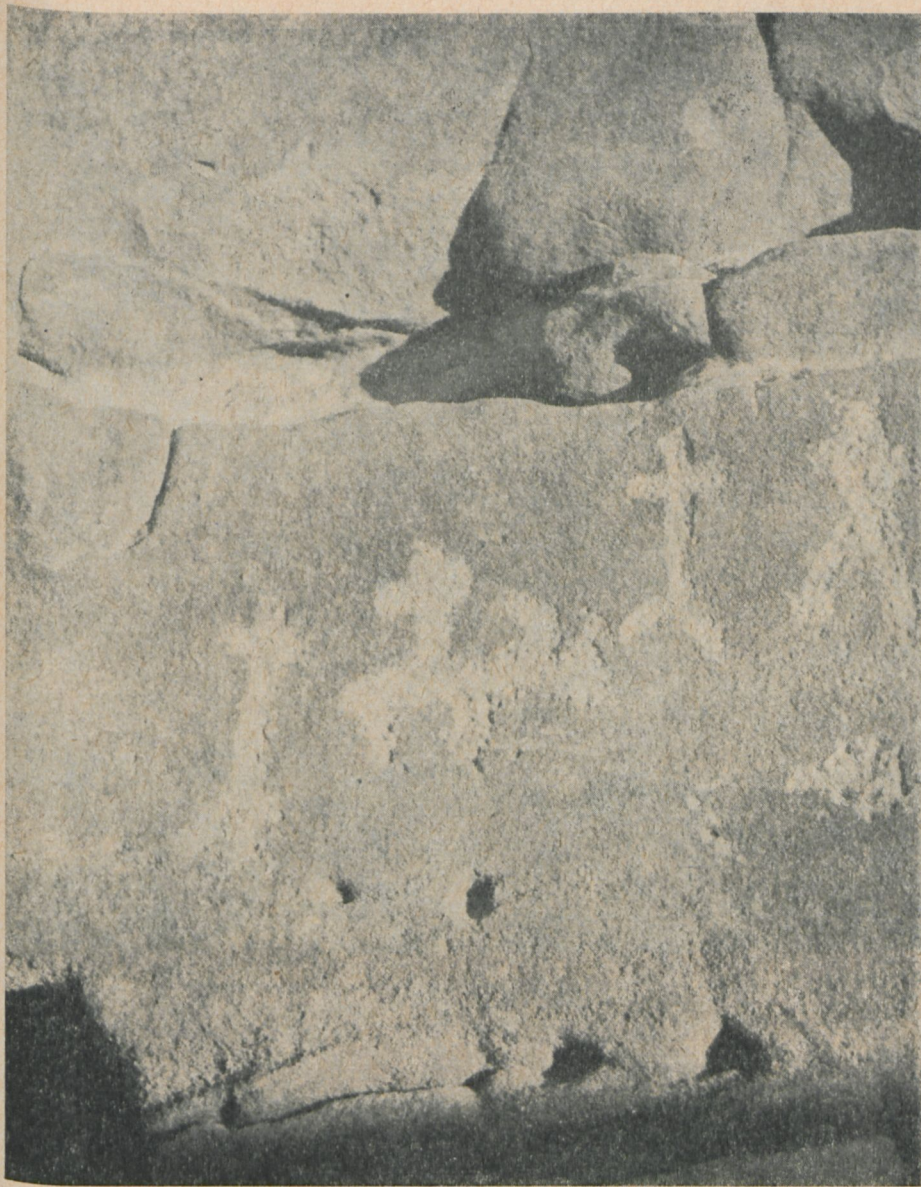
Bardziej szczegółowo przebadano rejon Sinqara (Ryc. 36 i 37A), gdzie na południowym brzegu *wadi* znaleziono szereg „graffitów“ i rysunków skalnych przedstawiających obok żyraf byki wymłotkowane w skałach (Ryc. 37c). Groby skalne typu szybowego bez zastosowania konstrukcji uzupełniających w postaci opracowanych bloków kamienia znajdują się na wschodnim cyplu *wadi* oznaczonym literami B i D (Ryc. 37). Są to, jak można było stwierdzić w grupie grobów nad brzegiem Nilu, nieregularne kute w skale komory, zbliżone kształtem do prostokątu. Nie znaleziono śladów inskrypcji, ani nawet ułamków ceramiki. Próby akustyczne dokonane między B i D (Ryc. 37) wydają się wskazywać na istnienie w tym miejscu jeszcze kilku nie odkrytych grobowców. Cały znajdujący się dziś pod wodą rejon el Sinqara i Shatorma stanowił niewątpliwie obszar zamieszkały od czasów jeszcze przedynastycznych. Świadczą o tym groty mieszczące się w zwietrzalej skale, liczne rysunki oraz fragmenty „sileksu“. Z ceramiki znaleziono tylko nieliczne ułamki pospolitych naczyń koptyjskich.

Zagadnienie grobów kutych w skale pozostaje otwarte. Nie wydaje się bowiem możliwe zidentyfikowanie tego zespołu nekropoli ze wzmiankowanym przez Emery'ego cmentarzyskiem „155“ lub „156“ i datowanie ich na okres meroicki i koptyjski⁴⁴. Regularny kształt grobów wskazywałby raczej na okres prawdopodobnie Średniego Państwa. Brak jakichkolwiek drobnych znalezisk oraz inskrypcji nie pozwolił nam na ściślejsze datowanie tego zespołu.

Obszar Wadi el Arab, Shatorma, Sinqara mógłby niewątpliwie być przedmiotem badań archeologicznych typu dokumentacyjnego. Chodziłoby tu głównie o uzupełnienie dokumentacji w zakresie graffitów i rysunków skalnych oraz przebadanie nie odkrytych jeszcze grobów. Nie jest jednak wykluczone, że zostały one już podane zręcznym wykopaliskom rabunkowym.

Rejon Sinqara i Shatorma opuszczono między godz. 13⁰⁰, a 14⁰⁰. Płynąc na północ o godz. 15²⁵ zatrzymano się dla dokonania dodat-

⁴⁴ Por. Emery-Kirwan, o.c. s. 148.

33. Graffiti w Tomas

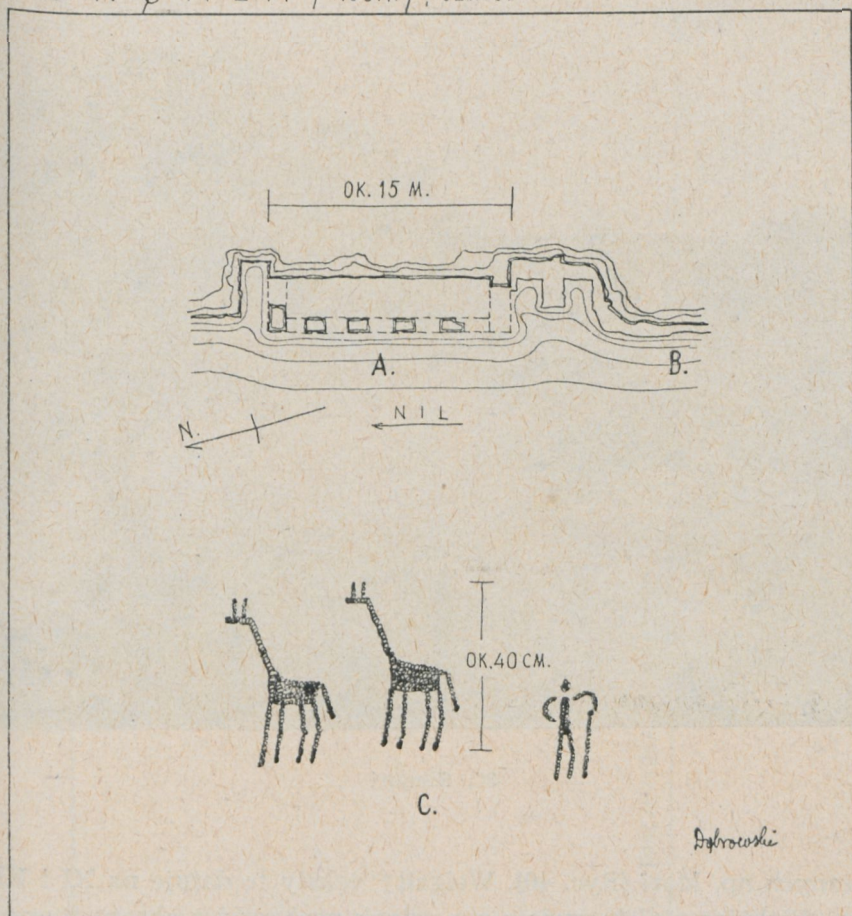
34. Graffiti w Tongala

kowych zdjęć przed świątynią w Sebu. O godz. 21³⁰ przybyto na noc do Merieh ⁴⁵.

⁴⁵ Fotografie dn. 2.II. Tongala: mgr T. Andrzejewski, dwa zdjęcia graffitiów. Singara: mgr T. Andrzejewski, cztery zdjęcia: w tym 1 zdjęcie graffiti „szefit” oraz 1 zdjęcie widoku cmentarza ze skał nadbrzeżnych. Sebu: prof. K. Michałowski (zdjęcia kolorowe): jedno zdjęcie — fasada świątyni w Sebu; mgr inż. arch. Dąbrowski trzy zdjęcia świątyni.

TONQALA / NUBIA /, SZKICE

XI

- A. RZĄDZONA SKALNA BUDOWLA
 B. MIEJSCA SKALNYCH RYSUNKÓW
 C. SKALNE RYSUNKI

35. Tongala, szkice; A. Rządzonej skalnej budowli, B. Miejsca graffitiów skalnych, C. Graffiti skalne.

Poniedziałek dn. 3 lutego 1958 r.

Archeologicznej prospekcji terenu Merieh dokonano w godz. od 6¹⁵ do 8²⁰ rano (Ryc. 38A). W bardzo trudnych warunkach terenowych na urwisku skalnym nad przepaścią (Ryc. 39) przestudiowano szereg graffitiów skalnych (Ryc. 38B) przedstawiających łodzie i było; wśród nich nie brak było inkrypcji hieroglificznych i hiera-

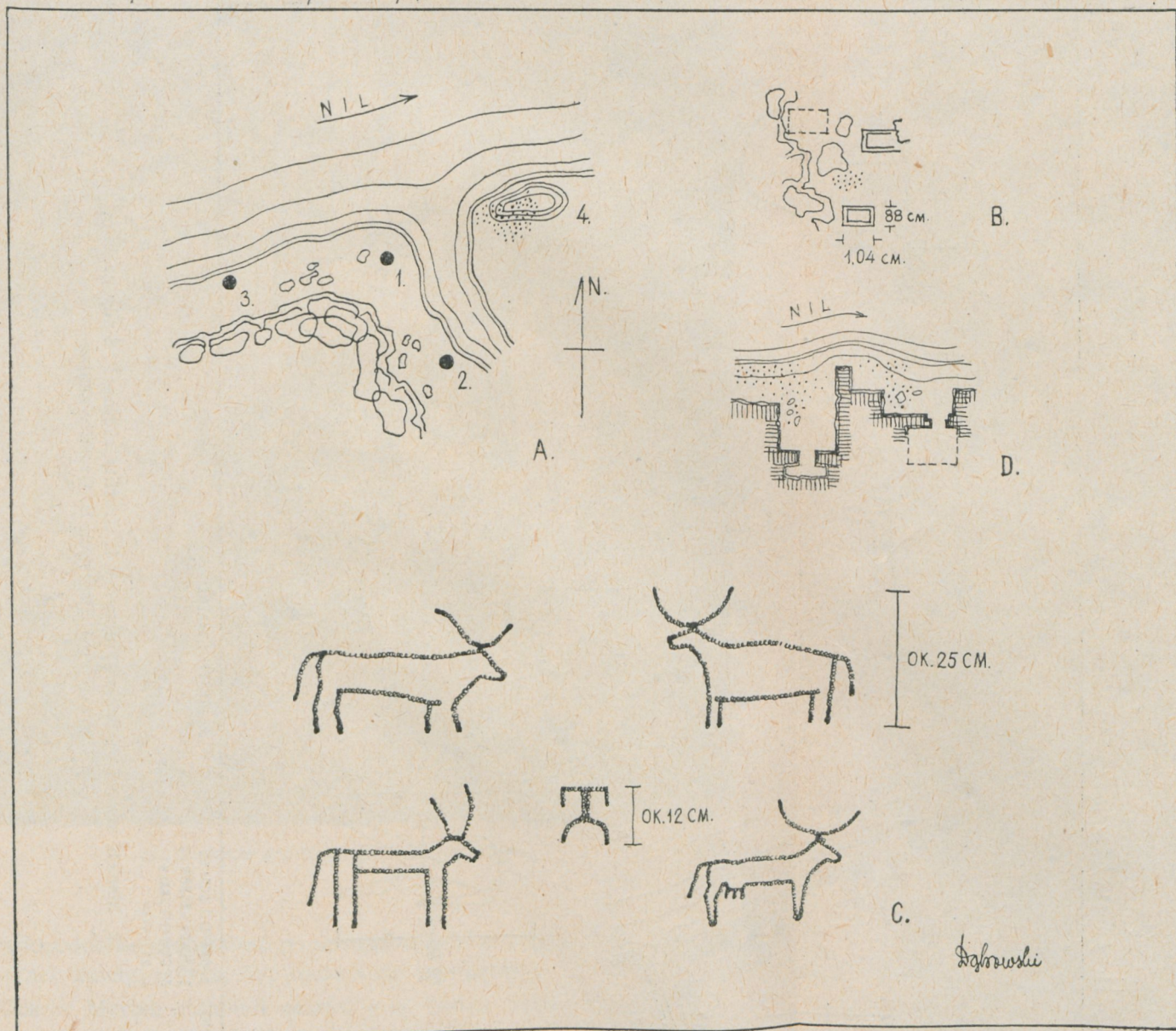
36. Sinqari

tycznych np. Meri (Ryc. 40). Weigall⁴⁶ teksty te datuje na XI i XII dyn. Niektóre z nich wydają się jednak pochodzić z okresu Starego Państwa. Ponadto zaobserwowano wyryte ślady stóp na drodze do wzmiankowanej przez Weigalla⁴⁷ kaplicy, której jednak nie odnaleziono. Znajduje się ona prawdopodobnie pod częścią nowego osiedla Merieh, przeniesionego na wyższy poziom po podwyższeniu zapory assuańskiej.

Na szczycie wysokiego płaskowzgórza wyniesionego nad stromymi opadającymi skałami geblu zauważono szereg płytkich wykopów ciągnących się kilkoma pasami w kierunku północno-południowym —

⁴⁶ Weigall, *Report*, s. 80.

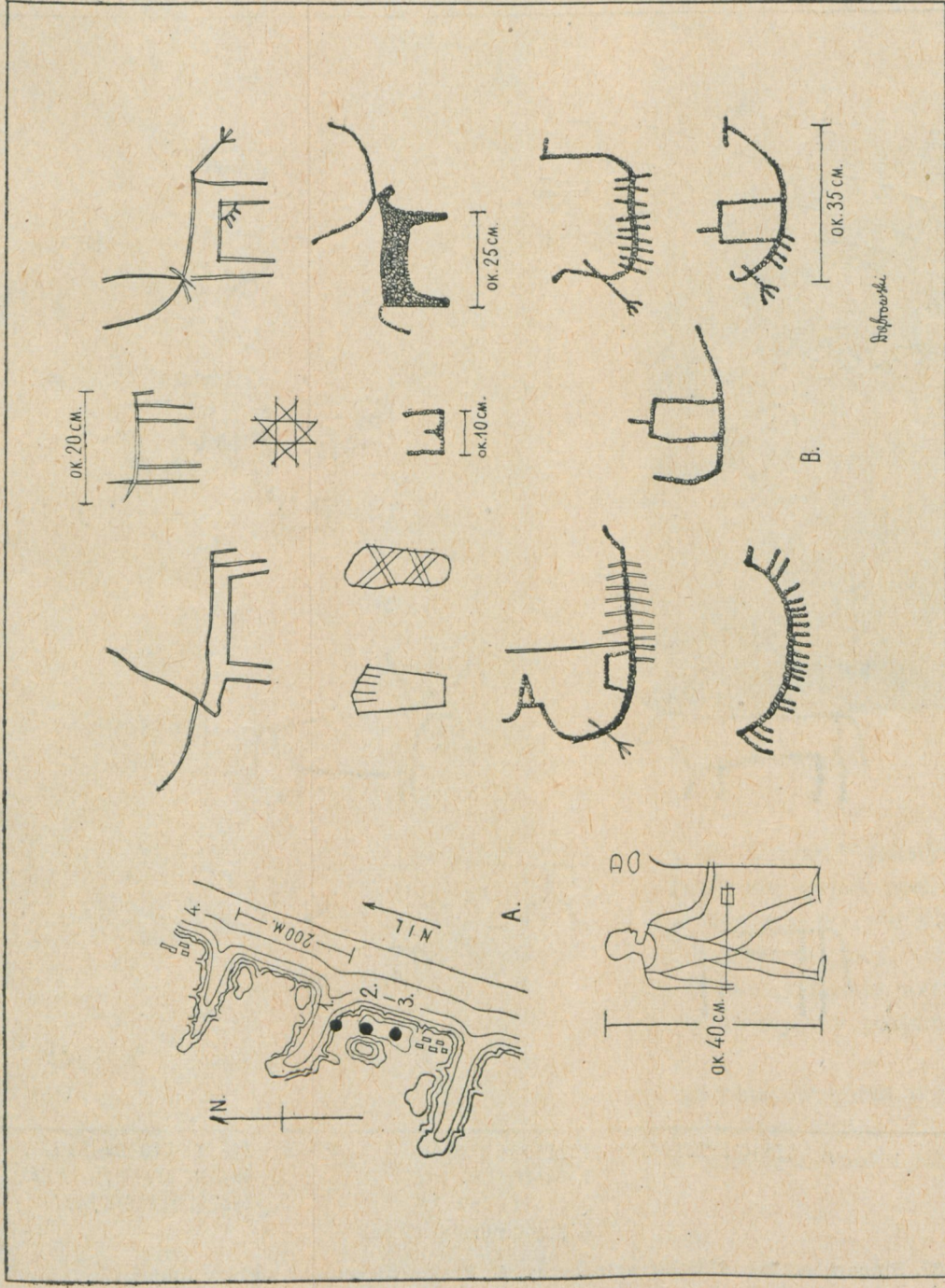
⁴⁷ Por. Weigall, *Guide*, s. 516.

A. SZKIC SYTUACYJNY: 1. ZESPÓŁ GROBÓW
 2. GRAFFITI SKALNE
 3. ZESPÓŁ GROBÓW
 4. KOM Z MUŁU NILOWEGO

B. ZESPÓŁ GROBÓW /A1/
 C. SKALNE GRAFFITI /A2/
 D. ZESPÓŁ GROBÓW /A3/

37. Singari, szkice; A. Szkic sytuacyjny, B. Fragment zespołu grobów (plan),
 C. Graffiti skalne, D. Fragment zespołu grobów (plan)

A. SZKIC SYTUACYJNY: 1. GRAFFITI SKALNE
2. ŚLADY GROBÓW
3. GRAFFITI SKALNE
4. PRZYSTAŃ

B. GRAFFITI SKALNE

38. Merieh, szkice; A. Szkic sytuacyjny 1. Graffiti skalne, 2. Ślady grobów, 3. Graffiti skalne, 4. Przystań, B. Graffiti skalne

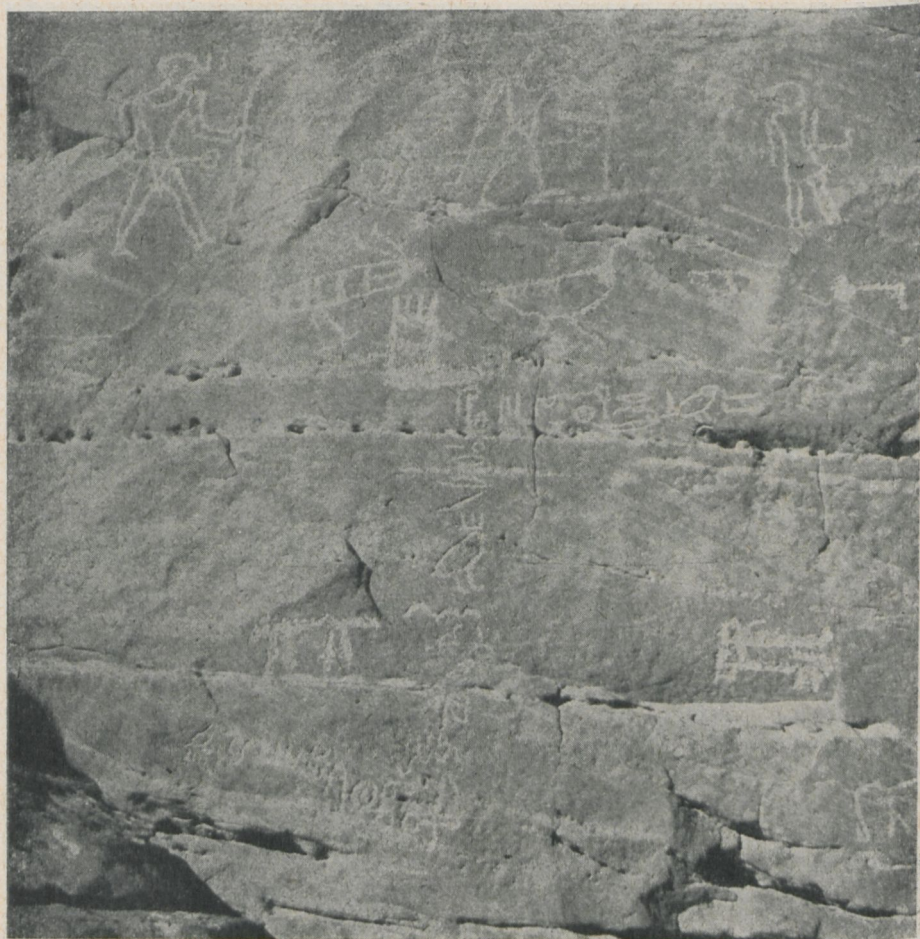

39. Badanie graffitów skalnych w Merieh

prawdopodobnie pozostałość po prowadzonych w tym miejscu wykopaliskach cmentarzyska, być może typu *pan-graves*.

Obszar Merieh stanowił ostatni etap badań naszej misji na terenie Nubii. W drodze powrotnej sfotografowano wystające z wody pylony świątyni w Debot i Philae⁴⁸.

⁴⁸ Fotografie dnia 3.II. Meriech. Mgr T. Andrzejewski, trzy zdjęcia; mgr inż. arch. Dąbrowski cztery zdjęcia układu zewnętrznego wzgórza.

40. Graffiti i inskrypcje skalne w Meriech

Zakończenie

W ciągu całej podróży do Nubii w godzinach wieczornych opracowywano raport z całodziennych poszukiwań terenowych. Zredagowano raport w języku francuskim dla *Service des Antiquités*, zawierający najistotniejsze wnioski, jakie wynikają z autopsji terenu, a które w pewnej mierze stanowią także rekapitulację końcowych wniosków opracowania polskiego.

Raport dla *Service des Antiquités* zawiera również suggestie dotyczące zdjęć aerofotogramometrycznych i aerofotografii. Materiały

te powinny być zbadane przez archeologów przed powzięciem ostatecznej decyzji w zakresie archeologicznej eksploatacji niżej położonych terenów Nubii, którym grozi zalew wód nilowych.

Streszczając powyższe uwagi można stwierdzić co następuje: w sytuacji obecnej Polska Misja, jak wynika zresztą z treści raportu, nie znalazła w obrębie 17 rejonów danych jej do wyboru terenu wykopaliskowego, który odpowiadałby warunkom, potrzebnym do zorganizowania systematycznych wykopalisk w przeciągu kilku najbliższych lat. Przebadane przez nas rejony nadają się prawie wyłącznie do badań typu dokumentacyjnego. Niektóre z nich, np. forteca w Tomas, wymagałyby oczyszczenia ruin z gruzu, celem przeprowadzenia dokumentacji naukowej. Tereny miejscowości Qurta, po których obiecywano sobie najwięcej, przyniosły rozczarowanie, ponieważ stanowiska archeologiczne tej miejscowości znajdują się w całości pod wodą.

Pozostałe rejony, jak Aniba, Toshki, Allaqi, Tonqala i Sinqara, mogą stanowić miejsca dla przeprowadzenia poszukiwań w ograniczonej skali. Chodzi tu bowiem głównie o cmentarzyska okresu meroickiego, koptyjskiego, niekiedy *pan-graves*, których charakter znany jest z badań przeprowadzonych poprzednio na tych terenach. Uboży typ pochówku nie przedstawia w zasadzie większej wartości ekspozycyjno-muzealnej.

Z punktu widzenia naukowego wykopaliska te mogą dać jedynie znane już z poprzednich wykopów elementy poznawcze cywilizacji Nubii. W tych warunkach Polska Misja uznała za właściwe nie występować obecnie do *Service des Antiquités* o przyznanie ściśle określonego terenu na koncesję wykopaliskową i podkreślić w raporcie ten aspekt zagadnienia, który w opracowanych przez Egipski Urząd Archeologiczny aktualnych projektach badań Nubii nie został należycie uwzględniony. Chodzi tu mianowicie o dokonanie największego wysiłku w celu zabezpieczenia i ewakuacji maksymalnej ilości zabytków archeologii i sztuki Dolnej Nubii na obszary nie objęte zalewem lub też do muzeów. Wszelka sporządzona przy zastosowaniu najnowszych metod, jak fotogrametrii, lasteksu, fotografii i filmu kolorowego, nie może zastąpić oryginału.

Jest rzeczą prawdopodobną, że za lat kilkadziesiąt uznane dziś za ostatnie słowo techniki metody dokumentacji okażą się zupełnie niewystarczające i przestarzałe. Wartość zabytkowa monumentalnych świątyń, posągów, „stel“, *reliefów*, rysunków i graffiti skalnych jest tak wielka, że wszelkie koszty poniesione w związku z rozbiór-

ką niektórych pomników, ich ponownym ustawieniem, wykuwaniem elementów zabytkowych ze skał, transportem itp. musi się opłacić. Zabytki te stanowią nie tylko dobro kulturalne Egiptu, ale należą one do cywilizacji całego świata.

Raport Polski sugeruje współpracę międzynarodową nad ocaleniem skarbów ogólnoludzkiej, kultury, przy czym praktycznie mogłyby przyjąć udział w tej akcji wielkie muzea światowe gromadzące w swych zbiorach zabytki sztuki egipskiej. Chodziłoby o te pomniki Nubii, które nie były w projektach egipskiego *Service des Antiquités* przewidziane do translokacji, a niestety jest ich większość, i dla których postanowiono zadowolić się dokumentacją, pozostawiając je swemu losowi na miejscu. Zgłosiliśmy gotowość Muzeum Narodowego w Warszawie do wzięcia udziału w tej akcji.

Na skutek naszego raportu zostałem w drugiej połowie 1958 r. zaproszony przez Egipskie Ministerstwo Kultury do przedstawienia bardziej szczegółowego programu w tej sprawie. Projekt mój przewidywał konkretne objęcie przez poszczególne muzea pewnych zespołów zabytkowych, lub pomników do ewakuacji do swoich zbiorów z równoczesnym przekazaniem całkowitej dokumentacji danego zabytku władzom egipskim. W wyniku mego raportu, jak ostatnio się dowiedziałem, Rząd Egipski rozważa obecnie możliwość zmiany dotychczasowych decyzji i programów w tym kierunku, aby samemu sfinansować całkowitą translokację zabytków Nubii na tereny nie podlegające zalewowi, w rejon Assuanu, zapraszając, na koszt Rządu Egipskiego, Polską Misję do wzięcia udziału w tej akcji.

Jak więc widzimy, cel przeprowadzonej prospekcji archeologicznej Nubii nie zamykał się wyłącznie w obrębie znalezienia odpowiedniego miejsca pod własne wykopaliska. Misję naszą rozumieliśmy jako udział w pracy nad bardzo odpowiedzialnym w obecnej chwili zagadnieniem badań archeologicznych Nubii. Włączając się do poszukiwań zajmujących dziś czołowe miejsce w archeologii egipskiej pragnęliśmy zaznaczyć przez nasz skromny wkład zainteresowanie nauki polskiej tymi problemami. Sądzymy, że nasze obserwacje i oparte na nich wnioski stanowiąc będą pewien wkład do nauki na tym odcinku badań ⁴⁹.

⁴⁹ Droga, którą odbyła nasza ekspedycja w Nubii, wyniosła w obie strony łącznie około 600 km.

ANEKS I

Assouan, le 8 février 58

Monsieur Le Directeur Général du Service des
Antiquités d'Égypte

Le Caire

Monsieur Le Directeur Général,

Conformément à l'autorisation que vous avez bien voulu me donner dans votre lettre No 25/4/38, de 26 janvier 1958, la Mission Polonaise a effectué la prospection archéologique dans la Basse Nubie, à partir de Chellal jusqu'à Abou Simbel.

La mission a été composée de cinq personnes, à savoir; prof. K. Michałowski — directeur, M. T. Andrzejewski-adjoint, M. L. Dąbrowski — architecte de la mission, Mme B. Gąssowska — assistante et Mlle A. Szczudłowska — assistante.

La visite en Nubie a été effectuée avec le concours de l'Ambassade de Pologne au Caire qui nous a assuré le moyen de transport, une dahabiyéh avec le remorquer, de 28 janvier jusqu'au 4 février.

Le but de ce voyage consistait en faire la prospection archéologique de tous les sites que vous avez présentés aux missions étrangères. Ainsi nous avons eu l'opportunité d'étudier sur place les lieux archéologiques suivants: Mariéh, El-Allaqi, Quttéh, Seboua, la région de Wadi-el-Arab-Shantorma — Sinqari, Abou Handal, Tomas, Tonqala, Anibéh et Toshki. En même temps nous avons profité de cette occasion pour visiter quelques temples; Guerf Houssein, Seboua, Amada, et Abu Simbel.

Nous avons omis la visite de Ballana et Qostul qui, suivant votre information, seront prochainement fouillés par la mission du Service, dirigé par le professeur Selim Hassan et M. Zaki Saad.

Ayant organisé le trajet du bateau surtout pendant la nuit, la prospection se faisait toute la journée, depuis 6 heures du matin, c. à d. avant le lever du soleil, jusqu'à une heure après le coucher du soleil. Dans des certains endroits, on a pu prolonger la visite du terrain pendant les premières heures de la nuit, grâce au éclairage favorable de la lune. On a pu quelquefois effectuer des petits sondages de reconnaissance (p. ex. Anibéh), afin d'établir le caractère et la chronologie des certains ensembles archéologiques.

Ainsi, je me permets, à la base des recherches effectués par mission, de vous présenter les conclusions de mon rapport, plus détaillé, que je pense pouvoir bientôt publier. J'espère aussi de vous envoyer dans quelques jours les photographies et desseins, exécutés au cours de ce voyage.

La prospection archéologique en Nubie nous a permis de se rendre compte sur la place, du caractère différent — en ce qui concerne l'application des méthodes du recherche — de deux grands groupes de monuments et sites archéologiques dans ce pays.

Le premier groupe est composé de monuments et sites archéologiques, actuellement immergés par les eaux du Nil. Ce sont: la majorité de temples, tous les kôms de décombres des anciennes villes et villages, une partie de constructions militaires et quelques cimetières.

Le groupe en question comprend les monuments auxquels le plan dressé par le professeur Selim Hassan, vu la protection des biens culturels de Nubie, s'adapte parfaitement.

J'aimerais, de ma part, mettre encore en relief la nécessité d'utiliser tous les moyens possibles, économiques et techniques, afin de sauver pour l'humanité les chef-d'oeuvres de l'art et d'archéologie égyptiennes. Il me semble qu'il ne faut pas se borner seulement à la documentation de ces monuments (film en couleurs, moulage etc.), même la plus exacte, mais qu'il faut faire un grand effort, technique et économique, pour transporter ces monuments dans des régions non effectuées par des innodation, ainsi qu'aux musées.

Il paraît qu'après la prochaine surélévation du barrage, ces monuments seront à jamais couverts par les eaux du Nil et qu'ils ne seront visibles même dans une courte saison de l'année. On pourrait envisager ici un concours des musées étrangers qui seraient capables de se charger des frais du démontage, transport etc. Je crois que le Musée National de Varsovie, que j'ai l'honneur de représenter dans votre pays, serait tout à fait disposé de collaborer à une telle action.

Il va sans dire que les kôms, certaines nécropoles appartenant à ce groupe ne peuvent pas être objets des fouilles archéologiques systématiques. Une courte campagne des fouilles dans la saison d'été, ne suffirait pas à reléver un site entier or la seconde campagne, dans l'année suivante, est impossible, vu l'affectation du chantier ouvert de la campagne précédente, par les eaux du fleuve. On pourra seulement se borner aux sondages, afin d'obtenir accès aux parties des certains monuments, pour les étudier d'une façon plus exacte. Par exemple ainsi est conçu le programme de la mission italienne de professeur Donadoni qui pense étudier le temple ptolémaïque à Maharraqa.

Le second groupe de monuments et sites archéologiques en Nubie présente un aspect tout à fait différent. A ce groupe appartiennent tous les sites laissés par la Service aux missions étrangères, ainsi qu'une partie du terrain réservé par le Service à sa disposition (p. ex. Kasr Ibrim). Ce groupe comprend aussi quelques temples non immergées, mais les problèmes qu'elles présentent, vu l'étude archéologique et la protection des monuments, est analogue à ceux des temples appartenant au premier groupe. (Les temples d'Abou Simbel présentent un problème tout à fait spécial qui dépasse les cadres de mon rapport.)

Il s'agit ici surtout d'une grande quantité de graffiti, d'inscriptions et d'une partie de stèles sur les rochers, et de cimetières de différentes époques. Exception faite des vestiges militaires et probablement religieux de la période byzantine, comme p.ex. les ruines de Tomas. Notre prospection détaillée a montré que nous avons à faire ici, au plupart, ou avec des nécropoles qui ont été étudiées par des missions précédentes (Junker, Firth, Weigell, Steindorff, Roeder, Wolley, Emery, Gardiner et Zaki Saad), ou bien avec des tombeaux complètement pillés au cours des fouilles clandestines.

Evidemment, il en reste, dans des certains endroits, des parties des cimetières faisant la suite des nécropoles fouillées, comme p.ex. à Seboua et Anibéh (est et ouest), ou à Allaquii. Il s'agit ici surtout de, soit disant, "pan-graves" dont le type de sépulture est bien connu, et, de point de vue archéologique, ne présente pas un intérêt spécial pour l'histoire du pays. On pourrait, évidemment, enrichir le matériel archéologique, en ouvrant une quarantaine de ces tombes, mais ce matériel ne fournirait ni de nouveaux problèmes, ni d'objets dignes d'exposition aux musées. On peut considérer de la même façon des cimetières coptes, caractéristiques par des sépultures pauvres. Nous avons pu nous rendre compte sur la place, en étudiant à Anibéh, un cimetière copte, qui n'a pas été jusqu'à présent l'objet des fouilles systématiques, mais dont la situation des tombes particulières est bien connue par la population.

Il me semble que ce qui attend ce groupe de monuments, c'est un travail archéologique du caractère plutôt de documentation sur place (graffiti, inscriptions, stèles, forteresses), que de fouilles proprement dites.

Il va sans dire qu'une équipe, comprenant les spécialistes pour reléver des différentes catégories de dessins et d'inscriptions, devrait faire en même temps une prospection détaillée, complémentaire, du terrain, à la recherche des monuments qu'ont pu échapper à notre connaissance. La site de Toshki présenterait un exemple très caractéristique pour ces méthodes d'exploration.

Je ne crois pas qu'il soit nécessaire d'organiser des fouilles archéologiques, à grande échelle, pour explorer ce qui reste de vestiges appartenant à ce groupe. On peut au plus penser aux valeurs didactiques et instructives d'une fouille qui p.ex. serait la continuation du travail de prof. Emery, dans un des ces sites, une fouille qui pourrait présenter l'intérêt pour un des instituts étrangers, établis au Caire, pour perfectionner des jeunes fouilleurs dans des méthodes des travaux d'exploration.

En vous présentant, Monsieur Le Directeur Général, mon opinion sur le caractère des sites archéologiques que vous m'avez présentés à choisir pour la fouille, je me permets d'ajouter quelques suggestions du caractère général.

Avant de dresser le programme définitif d'exploration archéologique de la Nubie, il me semble nécessaire d'exécuter l'aérophotogrammétrie et les aérophotographies de tout le terrain qui sera submergé après la prochaine surélévation du barrage. Les cartes dressées d'après le procédé photogrammétrique doivent donner les limites exactes des futures submersions. Les agrandissements des aérophotographies pourraient montrer aux archéologues les limites des sites archéologiques non encore connus. Je suis d'avis que l'adoption de ces deux méthodes techniques doit précéder toutes les décisions définitives concernant l'exploration archéologique de Nubie.

Je me réserve, après avoir étudié les données d'aérophotographies, de pouvoir changer mon opinion, basée seulement sur les méthodes traditionnelles de la prospection du terrain.

Je profite, Monsieur Le Directeur Général, de cette occasion pour vous remercier, encore une fois, au nom de ma Mission, de nous avoir donné la permission d'effectuer ce très instructif voyage. Je vous prie de vouloir bien transmettre mes remerciements, très sincères, à M. Labib Habachi et

M. Iakoub Farag qui nous ont donné toutes facilités dans l'étude difficile du terrain. Si vous, après avoir fait la connaissance de mon rapport, jugerez utile de me demander des informations plus précises sur le travail effectué par ma Mission, je suis toujours à votre disposition.

Veillez agréer, Monsieur L' Directeur Générale
l'expression de ma très haute considération

Prof. dr. *Kazimierz Michałowski*

Professeur — visiteur à la Faculté des Lettres de l'Université
d'Alexandrie

Directeur de la Mission Archéologique Polonaise en Egypte

P.S.

La Caire, le 10 Février 58.

Après avoir rédigé le présent rapport j'ai eu l'occasion, hier, à Shellal, de visiter le Bureau de Construction du Nouveau Barrage. J'ai constaté que le Bureau possède toute la documentation aérophotogrammétrique et aérophotographique de tout le terrain qui sera submergé. Il serait donc préférable que le Service des Antiquités prend le contact avec les autorités compétants du Barrage pour obtenir la dite documentation afin pour la mettre à la disposition des archéologues intéressés dans les fouilles en Nubie.

K. Michałowski

ANEKS II

P r o j e t

du prof. Kazimierz Michałowski, concernant la préservation des monuments d'art et d'architecture de la Nubie

Me référant à mon rapport de 8 février 1958, adressé à M. le Directeur Général du Service des Antiquités et concernant le terrain archéologique qui sera submergé après la prochaine surélévation du barrage, je me permets d'attirer l'attention à cette partie de mon rapport qui traite la question du démontage et du transport des monuments.

M. Sélim Hassan dans son „Rapport sur les monuments de Nubie“ (Le Caire 1955) prévoit le sauvetage de certains temples et monuments et leur transport à l'île d'Assouan (p. 35). Ces monuments seraient: le kiosque de Kortasse, le temple d'Amada et certaines statues des temples d'Es-Seboua et d'Abou Simbel. En plus, dans son “Rapport“ M. Sélim Hassan suggère la création d'un musée et d'un institut scientifique dans l'île d'Assouan, pour conserver et étudier les monuments sauvés de la Nubie. Dans le sudit “Rapport” il a aussi évalué les frais de transport à 11000 Lég. et de la création du musée à 80 000 Lég.

On ne peut que féliciter M. Sélim Hassan de son idée dont le but est sauver les oeuvres, les plus importants de l'art et de l'archéologie égyptienne de la Nubie. Mais il me semble qu'il faudrait faire le plus grand effort pour s'assurer la préservation non seulement de cette catégorie choisie des monuments, mais de tous autres monuments qui seraient à jamais couverts par les eaux du Nil.

Il est compréhensible que pour l'archéologie égyptienne, une fois la documentation de ces catégories des monuments faite (films en couleurs, moulages etc.), ils ne présentent pas un intérêt spécial, vu la grande quantité de chefs-d'oeuvre d'art égyptien, préservés dans le territoire et dans musées de l'Égypte. Mais du point de vue général, cet ensemble d'architecture sacrale que, suivant le projet de M. Sélim Hassan, devrait rester sur place et être couvert à jamais par des eaux du Nil, présente tout de même, un grand intérêt muséologique.

Il faudrait envisager ici un concours des musées étrangers qui seraient inclinés de se charger du démontage et du transport de ces éléments qui n'entrent pas dans les projets du Service des Antiquités, comprenant la création du musée et de l'institut à Assouan.

Voilà la liste des monuments qui seront abandonnés à jamais en Nubie:

1. Le temple de Debôd.
2. La citadelle et les carrières de Kortasse.
3. Le temple de Kalabsha.
4. Le temple de Beit el-Ouali à Kalabsha.
5. Le temple de Dendour.
6. Le temple de Guerf Houssein.
7. Le temple de Dakké.
8. Tous les éléments non prévus dans le projet de M. Sélim Hassan du temple d'Es-Seboua.
9. Le temple d'El-Derr.

10. Les temples de Qasr Ibrim.
11. Le temple d'El-Lissieh.
12. Le tombeau de Pennout, ainsi que les autres éléments des nécropoles à Aniba.
13. Le temple à Maharraqa.
14. Le temple d'Abou Oda.
15. Il va sans dire qu'à cette liste il faut ajouter les temples d'Abou Simbel dans le cas, où le Service des Antiquités déciderait de les laisser tels quels, vu les difficultés de la réalisation d'un des projets concernant la conservation sur place.

16. Il faut aussi envisager le transport des différents graffitti, inscriptions et stèles taillés dans le rocher dans de régions telles que Mérieh, El-Allaqi, Tomas, Shantorma, Sinquaa, Abou Handel et Toshki.

Tout ce travail pourrait être organisé de cette façon que les missions des musées étrangers auxquels serait donnée l'autorisation de transporter de l'Égypte tels ou autres monuments archéologiques, seraient obligées à remettre au Service des Antiquités une documentation complète prise sur place comprenant les films en couleurs, les maquettes, les estampages et les moulages ainsi que se charger de la publication définitive des monuments.

Quels seront les avantages du programme proposé?

1° Tous les monuments d'art et d'archéologie de la Nubie seront préservés pour l'humanité.

2° L'enrichissement des grands musées en monuments provenant de la Nubie contribuera à la connaissance et à l'appréciation de la civilisation égyptienne. Ces monuments seront en même temps le meilleur ambassadeur de l'histoire de l'Égypte dans le monde entier.

3° Les futures études détaillées pourront toujours être effectuées sur l'autopsie des monuments originaux.

4° Le Service des Antiquités fera une économie de dépenses pour l'exécution des maquettes, films, moulages etc. qui lui seront fournis par des missions étrangères qui prendront la charge en démontage et transport des monuments.

Pour résumer, nous voudrions encore une fois mettre en relief qu'il s'agit dans notre projet seulement de cette catégorie des monuments qui dans le projet du Service des Antiquités son destinés à être à jamais perdus sous les eaux du Nil. Il ne s'agit pas donc des objets qui pourraient intéresser les musées d'Égypte. Pour réaliser ce projet le Service des Antiquités devrait effectuer une enquête parmi les grands musées du monde, afin de s'assurer la participation des missions étrangères compétentes parmi lesquelles se ferait le partage des sites en question.

A la fin il faut encore souligner un aspect plus général de cette exploration. Dans les travaux qui ont pour but sauver les grands monuments de la civilisation égyptienne en Nubie, pourra se manifester l'effort scientifique de la collaboration internationale beaucoup plus compréhensible pour les peuples de différents pays du monde que dans des fouilles complémentaires des sites pratiquement épuisés qui ne présentent pas l'intérêt qu'au groupe restreint de spécialistes.